

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου

Παιδιὰ καὶ Παιδεία (Σωκράτης - Πλάτων - Ἀριστοτέλης)

Εἰσαγωγή

Ο ΠΑΙΖΩΝ ΣΩΚΡΑΤΗΣ. Η ΑΔΕΛΦΗ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΠΑΙΔΙΑ

Ὁ Ξενοφῶν εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του ¹ μᾶς παραδίδει, ὅτι ὁ Σωκράτης, δσάκις καλούμενος ² προσήρχετο εἰς δεῖπνον, τρώγων καὶ πίνων μετὰ μέτρου, κατῴρθανε πολὺ εὐκόλῃ νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὸ «ὑπὲρ τὸν κόρον ἐμπίπασθαι». Ἐκείνους δὲ ἐκ τῶν συνδαιτυμόνων, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον ἐγκράτειαν γαστρὸς καὶ δύναμιν αὐτοκυριαρχίας, συνεβούλευεν ὁ Σωκράτης νὰ ἀποφεύγουν τοὺς ἐν τῷ προκειμένῳ πειρασμούς, ἥτοι τὰ δελεαστικά καὶ προκλητικά ἐκεῖνα ὀρεκτικά, τὰ ὅποια παρασύρουν τὸν ἄνθρωπον νὰ τρώγῃ, ἐνῶ δὲν πεινᾷ, καὶ νὰ πίνῃ, ἐνῶ δὲν διψᾷ: «τὰ πείθοντα μὴ πεινῶντας ἐσθίειν μηδὲ διψῶντας πίνειν». Τὴν σοβαρὰν αὐτὴν συμβουλὴν ἐκαρύκευεν ὁ Διδάσκαλος καὶ μὲ ἐν ἀστεῖον ἀνέκδοτον, «ἐπισκώπειν», δηλαδὴ μὲ τὴν γνωστὴν εὐτραπeliάν του διηγούμενος καὶ ἐρμηνεύων τὸ πάθημα τῶν συντροφῶν τοῦ Ὀδυσσεύς, τοὺς ὁποίους ἡ Κίρκη μετεμόρφωσεν εἰς χοίρους. Τὰ μέσα τῆς μεταμορφώσεως δὲν ἦσαν κατὰ τὴν φιλοπαίγμονα σωκρατικὴν ἐρμηνείαν βότανα ἢ φάρμακα τῆς μαγίσσης, ἀλλὰ διάφορα ὀρεκτικά, μὲ τὰ ὅποια ἡ Κίρκη τοὺς ἐδείπνιζε. Τὸν Ὀδυσσεᾶ ἔσωσεν ἀπὸ τὸ πάθημα ἡ ἐγκράτειά του καὶ ἡ συναφὴς συμβουλὴ τοῦ Ἑρμοῦ. «Τοιαῦτα (ὁ Σωκράτης) περὶ τούτων ἔπαιξεν ἅμα σπουδάων» ³, προσθῆτει εἰς τὸ τέλος τῆς ἀφηγήσεως ὁ Ξενοφῶν.

Τὸ «ἐπισκώπειν» τοῦτο καὶ «παίζειν», δι' ὃν ὁ Σωκράτης συχνάκις

1. I, 3, 7-8.

2. Περβλ. Πλάτ. Συμπ. 217 c κ.ἐ. 220 a, Πολιτ. Δ 426 a.

3. Ξεν. Ἀπομν. I, 3, 8. Περβλ. Κύρ. Παιδ. VI, 1, 6: «ἐπαίζον σπουδῇ» καὶ αὐτ. VIII, 3, 47.

ἐπλαισιώνει τὰ σοβαρὰ καὶ σπουδαῖα διδάγματα του, ἐξαίρει καὶ ἀλλαχοῦ ὁ Ξενοφῶν : «(ὁ Σωκράτης) παίζων οὐδὲν ἦτον ἢ σπουδάζων ἐλυσιτέλει τοῖς συνδιατρίβουσιν»¹.

Ἄλλ', ἂν ἡ σωκρατικὴ αὕτη παιδιὰ ἦτο διὰ τὸν Ξενοφῶντα καὶ ἄλλους Σωκρατικούς ἀπλῇ πλευρὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Διδασκάλου καὶ συνήθης μορφή τῆς διαγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας του, διὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν πλατωνικὸν κόσμον εἶναι κεντρικὸν βίωμα τοῦ σωκρατικοῦ «*συνεῖναι*», εἶναι μία ἀπὸ τὰς ἰσχυροτέρας λαβὰς διὰ τὴν σύλληψιν καὶ κατανόησιν τῆς ψυχικῆς ἐκείνης δυνάμεως, εἰς ἣν ὀφείλεται ἡ ἀπὸ τοῦ Σωκράτους γέννησις τοῦ Πλάτωνος. Ἐν δὲ τῇ πνευματικῇ πορείᾳ τοῦ νεωτέρου μελετητοῦ ἀπὸ τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν ὑπάρχει ἄλλη δεξιότερα ὁδηγία παρὰ ἡ διὰ τῶν μίτου τῶν ἐννοιῶν τῆς «*παιδιάς*», τῆς «*σπουδῆς*» καὶ τῆς «*παιδείας*», (τῶν ὁποίων νόημα, πρὸς ἀλλήλας συσχετίσις καὶ ἐναλλαγὴ ἐμφανίζονται μὲ πρωτεῖκὴν αὐτόχρομα ποικιλίαν εἰς τὸν λόγον καὶ βίον τῆς ἀνωτέρω φιλοσοφικῆς τριάδος.)

Τὴν ἀνίχνευσιν ταύτην τῆς οὐσίας καὶ τῆς συσχετίσεως παιδιάς καὶ παιδείας ἐπιχειροῦμεν διὰ τῆς παρουσίας πραγματείας, κινούμενοι ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ φιλολογικοῦ² χαρακτῆρος αὐτῆς καὶ ἔχοντες ἐπίγνωσιν τῶν δυσχερειῶν τοῦ προβλήματος, ὅπερ παρεμπιπτόντως μόνον καὶ ἄλλους καὶ ἡμᾶς μέχρι τοῦδε εἶχεν ἀπασχολήσει³.

* *

Παιδιὰ καὶ παιδεία εἶναι ὄχι μόνον λέξεις ἐτυμολογικῶς συγγενεῖς, ἀλλὰ καὶ ἔννοια στεννότερα πρὸς ἀλλήλας συνδεόμεναι.

1. Ἀπομν. IV, 1, 1. Πρβλ. III, 11, 16. IV, 2, 5. IV, 8, 2. Πλάτ. Συμπ. 216 e : «*εἰρωνευνόμενος δὲ καὶ παίζων πάντα τὸν βίον πρὸς τοὺς ἀνθρώπους διατελεῖ*». Πρβλ. καὶ Ξενοφ. Ἀγισ. 8, 1-2.

2. Τοῦτου ἔνεκα αἱ συνήθεις ἀπαιτήσεις παιδαγωγικῆς ἢ ψυχολογικῆς ἐν νεωτέρῳ ἐννοίᾳ διαπραγματεύσεως εἶναι ξέναι πρὸς τὴν πρόθεσιν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς παρουσίας μελέτης.

3. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, Α' Βαρβαρικά. Ἀθῆναι, 1938, σ. 137 κ.έ. Βλ. ὡσαύτως τὰ περὶ Πλάτωνος γνωστὰ γενικά ἔργα, ἰδίᾳ P. Friedländer, Platon, Α', σ. 130 κ.έ., W. Jaeger, Paideia, Γ', σ. 43 κ.έ., 328 κ.έ., 384. Τὸ βιβλίον τοῦ J. Huizinga, Homo ludens, γερμαν. ἐκδ. τρίτη, 1939, ἀποτελεῖ προσπάθειαν τοῦ συγγραφέως πρὸς ἀναγωγὴν παντὸς πολιτισμοῦ εἰς τὴν πρὸς τὸ παίζειν ὁρμὴν τοῦ ἀνθρώπου. L. Rademacher, Weinen und Lachen, Wien, 1947, σ. 87 κ.έ. E. Koller, Musse und musische Paideia I, Über die Musikaporetik in der aristotelischen Politik (ἐν τῷ περιοδ. «*Museum Helveticum*» τόμ. 13 (1956), τεύχ. 1). Ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ Koller εἶναι ἀξία λόγου καὶ βιβλιογραφικῶς τελείως ἐνημερωμένη. Τὴν ἐργασίαν τοῦ G. De Vries, Spel bij Platon. Amsterdam, 1949, δὲν εἶδον.

Τόσον ἡ «*παιδιά*», ὅσον καὶ ἡ «*παιδεία*» ὀνομάσθησαν παρὰ τὸ οὐσιαστικὸν «*παῖς*». Ἡ ἐτυμολογικὴ αὕτη προέλευσις ὑποσημαίνει τὴν συσχέτισιν ἀμφοτέρων τῶν ἑννοιῶν τούτων μὲ ἐνεργείας τοῦ παιδὸς καὶ ἐν γένει μὲ τὴν ζωὴν τοῦ ὑπὸ γένεσιν ἀνθρώπου, τῆς ὁποίας πρωταρχικὴ καὶ θεμελιώδης φάσις εἶναι αἱ ἐκδηλώσεις τῶν ἐνστίκτων, τῶν ὁρμῶν καὶ τοῦ θυμικοῦ αὐτοῦ. Εἰδικώτερον τὸ φαινόμενον τῆς παιδείας συνδέεται, [ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ἀναλύοντες τὴν σχετικὴν πλατωνικὴν καὶ ἀριστοτελικὴν θεωρίαν,] ἀρχῇθεν μὲ τὰς ἐλευθέρas καὶ ἄνευ σκοποῦ καὶ σχεδίου κινήσεις καὶ τὰς πρώτας ἀνάγκους κραυγὰς τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ σύστοιχον φαινόμενον τῆς παιδείας ἐμφανίζεται, καθ' ἣν στιγμὴν ἀρχεται ἡ πρώτη ἐτεροκίνητος ἢ ἰδιοκίνητος προσπάθεια τοῦ παιδός, ὅπως δαμάσῃ τὰς ἐλευθέρas ταύτας ἐκδηλώσεις του καὶ συμμορφώσῃ αὐτὰς πρὸς πρότυπα, καὶ ὁ πρώτος ἐθισμὸς αὐτοῦ εἰς χαλινάγωγην τῶν ὁρμῶν καὶ ἐνστίκτων του τῇ ὑψηλήν, καὶ ἐπιδράσει τῆς ὕλικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ βαθμυδὸν ἐμφανιζομένου παρὰ τῷ παιδί καὶ ὠριμάζοντος ὄρθου Λόγου.

Κατὰ ταῦτα θὰ ἡδυνάμεθα τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς παιδείας εἰς τὴν παιδείαν νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς κίνησιν ἀπὸ τῆς ἐξωλογικῆς ἢ προ-λογικῆς φάσεως τῆς ζωῆς πρὸς τὴν μετὰ Λόγου ἢ λογικὴν, ἃν δὲν ἠθέλομεν παρασυρθῇ εἰς τὴν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν, ὅτι πρόκειται χρονικὴ διαδοχὴ τῶν φαινομένων τούτων καὶ ὀριστικὴ ἀντικατάστασις τῆς παιδείας ὑπὸ τῆς παιδείας· ἐνῶ ἀντιθέτως, εἰς τὴν πραγματικότητα, ὑπάρχει παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ διὰ βίου παραλληλία, ἀμοιβαία ἐπίδρασις, διασταύρωσις καὶ ἀδελφωσις παιδείας καὶ παιδείας. Τὰ ἀρχῇθεν καὶ κατ' ἐξοχὴν παιδικὰ φαινόμενα τῆς παιδείας καὶ τῆς παιδείας παρακολουθοῦν ὑπὸ ποικίλης μορφᾶς τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου, ὡς δημιουργικαὶ δυνάμεις τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀπεργαζόμεναι τὴν ἐνότητα καὶ σύνθεσιν τοῦ πολιτισμοῦ διὰ τῆς συνυφῆς ἐξωλογικῶν - θυμικῶν καὶ λογικῶν ἐκδηλώσεων καὶ διὰ τῆς πρὸς ἄλλα τάσεως, ροπῆς καὶ ἐναλλαγῆς τοῦ παιγνιώδους καὶ τοῦ σπουδαίου, τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ τραγικοῦ στοιχείου τοῦ βίου¹.

Οὕτως, ἐνῶ τὰ ἐννοιολογικὰ ζεύγη: «*παιδιά* - *παιδεία*» ἢ «*παίγνιον* - *σπουδὴ*» ἢ «*παίξιν* - *σπουδάζειν*» παριστῶσι ζεύγη ἐξωτερικῶς ἀντιθέτων ἑννοιῶν, ἐσωτερικῶς ὅμως ἐκφράζουν τὴν ἐν ἐκάστῳ ζεύγει «*μέθεξιν*» τῆς μιᾶς ἐννοίας εἰς τὴν ἑτέραν. Τὸ παίζειν εἶναι χάριν τοῦ σπουδάζειν: «*ἀνάπαντα τῆς σπουδῆς γίνεται ἐνίοτε ἡ παιδιὰ*» (Φιλῆβ. 30 e, πρβλ. Νόμ. Β 653 c-d) καὶ τὸ σπουδάζειν χάριν τοῦ παίζειν: «*τὰς σπουδὰς οἴονται δεῖν*

1. Πρβλ. Πλάτ. Φιλῆβ. 50 b: «*τῇ τοῦ βίου συμπάσῃ τραγῳδίᾳ καὶ κωμῳδίᾳ*». Πρβλ. Συμπ. 223 d, Ἰων. 534 b-c. Ἄλλως ἐν Πολιτ. Γ 395 a, 398 a, Ι 596 d-e. Πρβλ. καὶ Νόμ. Ζ 816 e κ.έ.

ἐνεκα τῶν παιδιῶν γίγνεσθαι» (Νόμ. Ζ 803 d). Ἡ παιδιὰ εἶναι ἀδελφὴ τῆς σπουδῆς: «ἐπομνύντας σπουδῇ τε ἅμα μὴ ἀμούσῳ καὶ τῇ τῆς σπουδῆς ἀδελφῇ παιδιᾷ» (Ἐπιστ. Γ 323 d, Φαῖδρο. 276 a).

Προσωποποιήσεις καὶ ἔμφυχος ἔκφρασις τοῦ συνδυασμοῦ παιδιᾶς καὶ παιδείας-σπουδῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς παιδιᾶς εἰς τὴν σπουδὴν καὶ τὰνάπαλιν εἶναι συχνοτάτῃ καὶ πολλάκις δυσδιάκριτος καὶ ἀπατηλὴ, εἶναι ὁ «ἀεὶ προσπαίζων πρεσβύτερος»¹ καὶ ἐν ταύτῳ² κατ' ἐξοχὴν «παιδευτὴς»³ Σωκράτης, χαρακτηριστικὴ δὲ καὶ γνησίᾳ μορφῇ λόγου «φιλοπαίσιμος» καὶ ταυτοχρόνως «σπουδαστικοῦς»⁴ εἶναι ὁ σωκρατικὸς καὶ ὁ ἐκ τούτου προελθὼν πλατωνικὸς διάλογος⁵. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Σωκράτους ἡσκέτο διὰ τοῦ παιγνίου τῆς ἐρωτήσεως καὶ τῆς ἀπαντήσεως, τοῦ παιγνίου δὲ τούτου τὸ βίωμα ἔζησε βαθύτατα ὁ Πλάτων καὶ μέσῳ αὐτοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὸν σωκρατικὸν κόσμον.

Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ παιδευτικοῦ βιώματος τοῦ σωκρατικοῦ διαλεκτικοῦ παιγνίου, ὁ Πλάτων ἐνεβάθυνεν εἰς τὴν οὐσίαν τῆς παιδείας, τὸ δὲ πρόβλημα αὐτῆς καὶ γενικώτερον τοῦ παιγνιώδους στοιχείου τῆς ζωῆς παρηκολούθησε τὸν φιλόσοφον μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Τὸ ὑπὲρ τοῦ προβλήματος ἐνδιαφέρον τοῦ φιλοσόφου εἰς οὐδένα διάλογόν του εἶναι ζωηρότερον παρὰ εἰς τοὺς «Νόμους» του⁶, ἐνθα ἡ παιδιὰ ἐρευνᾶται καὶ θεωρεῖται ὑπὸ νέαν μορφὴν. Συνεχίζει δὲ τὴν ἐρευναν τῆς παιδείας ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» καὶ τὰ «Πολιτικά» του.

1. Μενεξ. 235 c 6: «ἀεὶ σὺ προσπαίζεις, ὦ Σώκρατες, τοὺς ῥήτορας» 236 c: «ἀλλ' ἴσως μὲν καταγέλαστος, ἂν σοὶ δόξω πρεσβύτερος ὢν εἶτι παίζειν» Νόμ. Δ 712 b 2: «παῖδες πρεσβύτεροι», Μέν. 76 a, Παρμ. 137 a. Περὶ τοῦ διαλόγου «Μενεξένου» ὡς «μετὰ σπουδῆς παιγνίου» βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ «Μενεξένου» τοῦ Πλάτωνος (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ Γ' τόμου τῆς Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης, 1947).

2. Αὐτὸς ὁ Σωκράτης δὲν ἐδέχετο τὸν χαρακτηρισμὸν του ὡς παιδευτοῦ, ὃν ἡξίουσαν δι' ἑαυτοὺς οἱ Σοφισταί: Πολιτ. Γ 492 d, 493 c. Ἀπολ. Σωκρ. 19 d.

3. Πολιτ. Ε 452 e.

4. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ὁ παιδευτὴς διάλογος (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ περιοδ. «Πλάτων», 1954, τευχ. Α'). Ἀθῆναι.

5. Τὰ συναφῆ πρὸς τοὺς «Νόμους» ἐρμηνευτικὰ καὶ ἄλλα ἔργα βλ. εἰς τὸ διεξοδικὸν ἡμέτερον ἄρθρον «Πλάτωνος Νόμοι» ἐν τῷ Ἐγκυκλιῳ Λεξικῷ τοῦ «Ἠλίου». Ἰδίᾳ μνείᾳ ἀξία εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ G. Müller, Der Aufbau der Bücher II und VII in Platons Gesetzen. Weida in Thür., 1935. Βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Studien zu den Platonischen Nomoi (Zetemata, 3) München, 1951. Ο. Gigon, Das Einleitungsgespräch der Gesetze Platons (ἐν τῷ περιοδ. «Museum Helveticum», τόμ. 11 (1954), σ. 201 κ.έ.).

Α'. ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΑΣ

Οἱ Ἕλληνες, ὅταν ἐνεβάθουν φιλοσοφικῶς εἰς τὴν οὐσίαν τῆς παιδείας, προσέκρουσαν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν τῆς ἐνότητος τῆς θεωρήσεως ἀμφοτέρων τῶν προβλημάτων τούτων τὸ ὅτι εἰς τὰ κατ' ἐξοχὴν πολιτικὰ καὶ παιδαγωγικὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος, τὴν «Πολιτείαν» καὶ τοὺς «Νόμους», ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν διερεῦνσιν τῆς παιδείας, γίνεται καὶ ἡ ζήτησις τῆς οὐσίας τῆς παιδείας· ἐν τῷ γενικωτέρῳ πλαισίῳ τοῦ ὑπὸ ἔρευναν βασικοῦ προβλήματος τῆς ἀνθρωπίνης πολιτικῆς κοινωνίας. Ἡ οὐσία τῆς πολιτείας εἶναι τὸ θεμελιῶδες πλατωνικὸν πρόβλημα, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκπορεύεται ἡ δίδυμος ζήτησις τῆς τε παιδείας καὶ τῆς παιδείας, ὡς ἀδελφῶν καὶ ἐν ταυτῷ ἰδιούτῳ μορφῶν τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Εἰδικώτερον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῆς παιδείας θὰ ἀφορηθῶμεν ἀπὸ τῶν «Νόμων» τοῦ Πλάτωνος, διότι εἰς αὐτοὺς εὐρίσκομεν σχεδὸν ὁλοκληρωμένην τὴν ἔρευναν τῆς οὐσίας τῆς παιδείας, ἐντεταγμένην εἰς τὴν ζήτησιν τῆς οὐσίας τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτηδευμάτων καθόλου.

Ἀνάγεται δὲ εἰς τὴν γενικὴν ταύτην ἔρευναν ὁ Πλάτων ἀπὸ τοῦ μερικωτέρου ζητήματος τῆς παιδεύσεως «*χορείας*» (δρχήσεως καὶ ᾠδῆς) καὶ τοῦ ὁρθοῦ κριτηρίου τῆς ὑγιoῦς μουσικῆς. Ἐν Νόμων Β 667 b κ.ἐ. ἡ «*παιδεία*» ὑπάγεται εἰς τὰς ἐνεργείας ἐκείνας, τῶν ὁποίων ἡ ἀσκήσις εἶναι συνυφασμένη μετὰ κάποιαν τέρψιν, θέλγητρον, «*χάρις*». Καὶ εἰς ἄλλας μὲν ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τούτων ἡ παρεπομένη «*χάρις*» καὶ τέρψις εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τὸ οὐσιῶδες καὶ σπουδαιότατον δι' αὐτάς, ἄλλων δὲ ἡ τέρψις καὶ τὸ θέλγητρον ἔγκειται εἰς τὴν «*ὁρθότητα*» ἢ τὴν ἀπ' αὐτῶν προερχομένην «*ὠφέλειαν*», ἅτινα εἶναι καὶ τὰ σπουδαιότατα γνωρίσματα καὶ κριτήρια τῆς ἀξίας τῶν ἐνεργειῶν τούτων.

Παραδείγματα ἐνεργειῶν τῆς δευτέρας κατηγορίας παραθέτει ὁ Πλάτων τὰ ἑξῆς :

Πρῶτον ἐκ τῆς καθ' ἡμέραν διαίτης : Ἡ ἐκ τοῦ φαγητοῦ, τοῦ ποτοῦ καὶ τῆς τροφῆς ἐν γένει εὐχαρίστησις δὲν εἶναι, λέγει ¹ ὁ Πλάτων, τὸ κύριον καὶ οὐσιῶδες γνώρισμα αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ἀξία τῶν λαμβανομένων τροφῶν διὰ τὴν ὑγίειαν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ ὑγιεινὸν δὲ καὶ τὸ ὠφέλιμον τούτων ἔγκειται κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ ἡ μετὰ τῆς λήψεως τῶν τροφῶν συνυφασμένη εὐχαρίστησις.

Ὡσαύτως ἡδονὴ καὶ χάρις παρακολουθεῖ καὶ τὴν «*μάθησιν*» ², τὴν

1. Νόμ. Β 667 b 8 κ.ἐ.

2. Νόμ. Β 667 c 5 κ.ἐ.

πρόσκτησιν γνώσεων, τὴν ἐπιστήμην. Καὶ εἰς αὐτὴν ὁμως τὸ κύριον δὲν εἶναι ἡ ἡδονή, ἀλλ' ἡ «ἀλήθεια» τῶν γνωσκομένων. Ὁ ἀπὸ ταύτης καὶ μόνης ἐξαρτᾶται ἡ ὁρθότης καὶ ἡ ὠφέλεια, τὸ «εὖ» καὶ τὸ «καλῶς» τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου, εἰς τὴν ζήτησιν δὲ καὶ τὴν ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ εὗρεσιν τῆς ἀληθείας παρέπεται καὶ ἡ θέλγουσα χάρις τῆς ἐπιστήμης.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει, συνεχίζει ὁ Πλάτων αὐτόθι, καὶ διὰ τὴν «τῶν ὁμοίων ἐργασίαν»¹, τὰ προϊόντα τῶν εἰκαστικῶν καὶ μιμητικῶν τεχνῶν, ἐν αἷς καὶ ἡ μουσικῇ². Καὶ εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἐνέργειαν παρέπεται μὲν ἡδονή, τὸ κύριον ὁμως καὶ βασικὸν χαρακτηριστικὸν αὐτῆς εἶναι ἡ «ὁρθότης» τῆς μιμήσεως, τουτέστιν ἡ κατὰ ποσὸν καὶ ποιὸν οὐσιαστικὴ ἀντιστοιχία, ἡ «ἰσότης», τοῦ ἔργου τῆς τέχνης, τοῦ ἀπεικασματος, πρὸς τὸ αἰσθητὸν ἢ ἰδεατὸν πρότυπον, οὗτινος τοῦτο ἀποτελεῖ μίμησιν. Ὁ ὁρισμὸς οὗτος τῶν μιμητικῶν τεχνῶν ἐνταυθὰ ἀποτελεῖ νέαν θεώρησιν τῆς οὐσίας τῶν ἐν τοῖς «Νόμοις», ἀποκλίνουσαν τῆς περὶ μιμήσεως θεωρίας τοῦ Ι' βιβλίου τῆς «Πολιτείας». Ἐνῶ δηλαδὴ ἐν αὐτῷ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐκ μεταφυσικῶν λόγων ἡ μίμησις θεωρεῖται παιδεία, τείνουσα πρὸς ἡδονὴν μόνον, καὶ οὐχὶ σπουδὴ καὶ σημαίνει ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς ἀληθείας, εἰς τοὺς «Νόμους» ἡ μίμησις παρίσταται ὡς ζητούσα ὁμοιώματα καὶ δὴ καὶ ὁρθὰ ὁμοιώματα τῆς ἀληθείας, τείνει ἄρα, προσεγγίζει πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Ὅπως διάφορος τῶν ἐνεργειῶν τούτων εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ φύσις τῆς «παιδείας». Διότι τῆς παιδείας, τοῦ παιγνίου, τὸ θέλημα ἐγκείται εἰς τὴν ἔλλειψιν οἰασθήποτε σκοπιμότητος. Τὰ ἔργα τῆς παιδείας οὔτε τῆς ἀληθείας οὔτε τῆς ὠφελείας οὔτε τῆς ὁρθότητος ἢ ὁμοιότητος οὔτε σπουδαίου τινὸς καὶ ἀξιολόγου ζητήσεως εἶναι οὔτε βλάβης πρόξενον, ἀλλὰ γίνονται μόνον ἕνεκα τοῦ συμπαρεπομένου στοιχείου τῆς τέρεψως, τῆς «χάριτος»³, ἣτις εἶναι καὶ διὰ τὸν παίζοντα καὶ διὰ τοὺς μεθ' ὧν παίζει ἢ τοὺς πρὸς οὓς στρέφει τὴν παιδιὰν αὐτάρκης καὶ ἀβλαβῆς ἡδονῇ, ἄνευ οὐδενὸς ἐτέρου ἐπακολουθήματος: «ΑΘ. Οὐκοῦν ἡδονὴ κρίνεται? ἂν μόνον ἐκεῖνο ὁρθῶς, δὲ μήτε τινα ὠφελίαν μήτε ἀλήθειαν μήτε ὁμοιότητα ἀπεργαζόμενον παρέχεται, μηδ' αὖ γε βλάβην, ἀλλ' αὐτοῦ τούτου μόνον ἕνεκα γίγνεται τοῦ συμπαρεπομένου τοῖς ἄλλοις, τῆς χάριτος, ἣν δὴ κάλλιστά τις ὀνομάσαι ἂν ἡδονήν, ὅταν μηδὲν αὐτῇ τούτων ἐπακολουθῇ; ΚΑ. Ἀβλαβῇ⁴ λέγεις ἡδονὴν μόνον. ΑΘ. Ναί, καὶ παιδιὰν γε εἶναι τὴν αὐτὴν ταύτην λέγω τότε, ὅταν μήτε τι

1. Νόμ. Β 667 c 9 κ.ε.

2. Νόμ. Β 668 a 6.

3. Πρβλ. καὶ τὰ ἐπίθετα «εὐχάριτες» διὰ τοὺς παίζοντας καὶ «οὐδαμῇ ἀχάριτος» διὰ τὴν παιδιὰν, κατωτέρω (Ε' κεφάλαιον) καὶ Σοφιστ. 234 b 1: «χαριέστερον εἶδος».

4. Κατὰ τὸν Wilamowitz, Platon, I², 635, ἐν Φιλήβ. 52 b, ἔνθα ὁ λόγος περὶ «καθαρῶν ἡδονῶν», ὁ Πλάτων παρέλιπε νὰ μνημονεύσῃ τὰς παιδείας, ἐπεὶ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἀντίθεσιν: ἐπιστήμη - ἡδονή.

βλάβη μήτε ὠφελῇ σπουδῆς ἢ λόγου ἄξιον»¹. Σύναντις παιδιᾶς καὶ ἡδονῆς ἐν Κριτίᾳ 115 b : «παιδιᾶς τε δς ἔνεκα ἡδονῆς τε γέγονε...», ἐν Νόμ. Α 635 b 5 κ. ἀ.

Πρέπει νὰ τονίσωμεν, ὅτι, ζητῶν ἐνταῦθα ὁ Πλάτων τὴν οὐσίαν τῆς παιδιᾶς, ἀνευρίσκει αὐτὴν εἰς τὸ αὐταρκές ἡδονικὸν στοιχείον της, ὅπερ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐμφανές εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐκείνην καὶ ὑπὸ τῆς λαϊκῆς συνηθείας καὶ παραδόσεως καθιερωμένην μορφήν τῆς παιδιᾶς, ἥτις ἀντιτίθεται πρὸς τὴν «σπουδὴν» (σοβαρὰν ἐνέργειαν, σπουδαίαν ἀσχολίαν). Αὐτὴν τὴν μορφήν τῆς παιδιᾶς, ὥς τινος ἀντιθέτου τῆς σπουδῆς, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ φιλόσοφος ἐνταῦθα. Εἰς τὸ τελευταῖον τμήμα τῆς μελέτης θὰ ἴδωμεν καὶ ἄλλας μορφὰς παιδιᾶς, μὴ ἐστερημένας μὲν τοῦ οὐσιώδους διὰ τὴν παιδιὰν συναισθηματικοῦ στοιχείου, ἐναλλασσομένας ὅμως ἢ συνεργαζομένας μετὰ σπουδαίων ἐνεργειῶν. Ἐνταῦθα πάντως ὁ Πλάτων προβάλλει, ὥς ἐκφραστικὴν τέραν τῆς οὐσίας της μορφὴν παιδιᾶς, τὴν ἀντίθετον τῆς σπουδῆς ἐνέργειαν, τὴν πλήρη χάριτος, τέρψεως καὶ ἀβλαβοῦς ἡδονῆς.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τοιοῦτου καθορισμοῦ τῆς οὐσίας τῆς παιδιᾶς, ὁ Πλάτων ὑπάγει ὑπ' αὐτὴν εἰς ἄλλους διαλόγους του καὶ πολλὰ προϊόντα τῶν μιμητικῶν τεχνῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλῶν γενικῶς² ἀνωτέρω, ὥς εἶδομεν, καθώρισεν οὐσιαστικὸν γνώρισμα αὐτῶν τὴν «δρῶσις» ἢ «ἰσότης» τῆς μιμήσεως. Οὕτω κατὰ τὸν «Πολιτικόν» διὰ τοῦ γενικοῦ ὀνόματος τοῦ «παιγνίου» πρέπει νὰ προσαγορεύωνται καὶ ὅσα προϊόντα τῆς μουσικῆς καὶ τῶν μιμητικῶν ἐν γένει τεχνῶν εἶναι «πρὸς τὰς ἡδονὰς μόνον ἡμῶν ἀπειρασμένα»³. Εἰς ταῦτα δὲ τὰ πρὸς ἡδονὴν μόνον τείνοντα μιμήματα «ἐν ὄνομα ἅπασι πρέπει προσαγορευθῆναι οὐ γὰρ σπουδῆς οὐδὲν αὐτῶν χάριν, ἀλλὰ παιδιᾶς ἔνεκα πάντα δρᾶται».

Τὴν ὑπὸ τὴν παιδιὰν ὑπαγωγὴν τῶν ἀπεικασμάτων καὶ μιμημάτων ἐν γένει ἀπαντῶμεν κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν «Πολιτείαν» καὶ τὴν «Ἐπινομίδα». Ὡς γνωστόν, εἰς τὸ Ι' βιβλίον τῆς «Πολιτείας» (595 c – 608 c) ἀναλαμβάνεται ἐκ νέου ὁ κατὰ τῶν μιμητικῶν τεχνῶν πόλεμος τοῦ Β' καὶ Γ' βιβλίου, ὁ ἐν αὐτοῖς ἐκ παιδαγωγικῶν λόγων ἀφορμηθεὶς, ἀναλαμβάνεται δὲ σφοδρότερος, γενικώτερος⁴ καὶ μὲ ἀπόλυτον κατηγορηματικότητα, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς

1. Νόμ. Β 667 d 9 κ. ἐ. Πρβλ. Ξενοφ. Κύρ. Παιδ. ΙΙ, 2, 12 : «οἱ δὲ μηχανώμενοι γέλωτα τοῖς συνοῦσι μήτε ἐπὶ τῶν αὐτῶν κέρδει μήτ' ἐπὶ ζημίᾳ τῶν ἀκούοντων μήτε ἐπὶ βλάβῃ μηδεμιᾶς, πῶς οὐχ οὗτοι ἀστεῖοι ἂν καὶ εὐχάριτες δικαιοτέρον ὀνομάζοντο μᾶλλον ἢ ἀλαζόνες».

2. Νόμ. Β 667 c 9 κ. ἐ.

3. Πολιτ. 288 c.

4. Πρβλ. Πολιτ. Ι 602 b 9, 603 a 11, b 4 : «φαύλη ἄρα φαύλω συγγιγνομένη φαῦλα γεννᾷ ἢ μιμητική... Πότερον, ἢν δ' ἐγώ, ἢ κατὰ τὴν ὅψιν μόνον ἢ καὶ κατὰ τὴν ἀκοήν, ἢν δὴ ποίησιν ὀνομάζομεν ; εἰκός γ' ἔφη καὶ ταύτην».

νέας μεταφυσικής θεμελιώσεως τῆς θεωρίας τῆς μιμήσεως. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν ταύτην τοῦ Ἰ' βιβλίου, τὸ προϊόν τῆς μιμητικῆς τέχνης (εἴτε ποιήσεως εἴτε μουσικῆς εἴτε χορείας εἴτε ζωγραφικῆς ἢ ἄλλης καλῆς τέχνης) εἶναι «τρίτον ἀπὸ τῆς ἀληθείας», καταλαμβάνει δηλαδή, ἀπὸ ὀντολογικῆς ἐπόψεως ἀξιολογούμενον, τὴν τρίτην θέσιν, μετὰ τὴν ἰδέαν, ἥτις εἶναι τὸ ὄντως ὄν, ἀληθές καὶ πρῶτον τῇ τάξει, καὶ τὸ αἰσθητὸν ὄν, ὅπερ ἔρχεται δεύτερον, ὡς ἀπείκασμα τοῦ ὄντος. Ἡ μουσικὴ, ἡ ποίησις καὶ ἡ τέχνη τάσσεται τρίτῃ¹, ὡς οὕσα μίμησις τοῦ ἀπεικασματος τοῦ ὄντος, ἥτοι μίμησις τοῦ αἰσθητοῦ: «τὸν μιμητικὸν μηδὲν εἰδέναι ἄξιον λόγον περὶ ὧν μιμεῖται, ἀλλ' εἶναι παιδιὰν τινα καὶ οὐ σπουδὴν τὴν μίμῃσιν»². Ἐν Πολιτ. Ι 607 α ἐκτίθενται οἱ κίνδυνοι τῆς πολιτείας ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ παραδοχῆς τῆς πρὸς ἡδονὴν ποιητικῆς καὶ μουσικῆς, τῆς «ἡδυσημένης Μούσης ἐν μέλεσιν ἢ ἔπαισιν», ἥτις δὲν εἶναι σπουδὴ, ἀλλὰ «μιμητικὴ παιδιὰ οὐδαμῇ σπουδαία» κατὰ τὴν Ἐπινομίδα (975 d).

Ἀπέναντι τῆς κατηγορηματικῆς καὶ γενικῆς σχεδὸν³ ταύτης ἐν τῷ Ἰ' βιβλίῳ τῆς «Πολιτείας» κατακρίσεως τῆς μιμητικῆς τέχνης καθόλου, ὡς παιδιᾶς, τεινούσης μόνον πρὸς τὴν ἡδονὴν καὶ «οὐδὲν ἄξιον λόγου εἰδυίας περὶ ὧν μιμεῖται», τὸ Γ' βιβλίον τῆς «Πολιτείας» εἶναι συντηρητικώτερον· περιορίζει τὴν κατάκρισιν εἰς ὠρισμένας μορφὰς μιμήσεως⁴. Τοῦ λόγου ὄντος ἐν αὐτῷ περὶ μουσικῆς παιδείας, γίνεται παιδευτικὴ ἀξιολόγησις τῶν ρυθμῶν, ἁρμονιῶν καὶ λοιπῶν ἐν γένει προϊόντων τῆς μουσικῆς μιμήσεως: «μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνας τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μαρίας καὶ ἄλλης κακίας πρόπενοσαι βάσεις καὶ τίνας τοῖς ἐναντίοις λειπτέον θυμους»⁵. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς ἠθικὰ καὶ παιδευτικὰ κριτήρια, γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῶν ἐχόντων ἠθοπλαστικὴν καὶ παιδαγωγικὴν ἀξίαν μουσικῶν προϊόντων, ἔργων σπουδῆς ἄφ' ἑνός⁶, καὶ τῶν ἀπλῶς «ἡδέων τοῖς πολλοῖς»⁷ ἐπι-

1. Πολιτ. Ι 596 d κ.έ., 597 e 3: «τὸν τοῦ τρίτου ἄρα γεννήματος ἀπὸ τῆς φύσεως μιμητὴν καλεῖς; πάνν μὲν οὖν ἔφη», e 7: «τρίτος τις ἀπὸ... τῆς ἀληθείας πεφυκῶς (ὁ μιμητής)».

2. Πολιτ. Ι 602 b 7 κ.έ.

3. Ἐν Πολιτ. Ι 607 α τῆς γενικῆς ταύτης κατακρίσεως ἐξαιροῦνται μόνον «ἔμμοι θεοῖς καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς». Πρβλ. καὶ Νόμ. Ζ 801 e κ.έ.

4. Πρβλ. Πολιτ. Γ 401 d 5 κ.έ. Ὁρθῶς ὁ Ε. Koller (ἔ.ἀν., σ. 8) τονίζει τὴν ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» διττὴν ἀξιολόγησιν τῆς μουσικῆς παιδείας καὶ τὴν ἐν τῷ προκειμένῳ διαφορὰν μεταξὺ τοῦ Β' καὶ Γ' βιβλίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ἰ' ἀφ' ἑτέρου.

5. Πολιτ. Γ 400 b κ.έ.

6. Πολιτ. Γ 398 b κ.έ., 401 c, 402 a 5, d 8 κ.έ., 403 a: «ὁ δρθὸς ἔρως πέφυκε κοσμίον τε καὶ καλοῦ σωφρόνως τε καὶ μουσικῶς ἐρᾶν», 403 c 6, Η 549 b 6: «λόγου... μουσικῇ κεκραμένον· ὅς μόνος ἐγγενόμενος σωτὴρ ἀρετῆς διὰ βίου ἐνοικεῖ τῷ ἔχοντι», Ι 607 e: «κερδανοῦμεν... ἐὰν (ἡ μίμησις) μὴ μόνον ἡδέϊα φανῇ, ἀλλὰ καὶ ὠφελίμη».

7. Πολιτ. Γ 387 b 3. Πρβλ. Νόμ. Ζ 802 d 2: «κοινὴ καὶ γλυκεῖα Μοῦσα», Ἀριστοτ. Πολιτ. VIII, 5, 1340 a 2: «δεῖ μὴ μόνον τῆς κοινῆς ἡδονῆς μετέχειν ἀπ' αὐτῆς,

τευγμάτων τῆς μουσικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς μιμήσεως ἀφ' ἑτέρου, ἅτινα εἶναι παιδιαί¹.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν γενικὴν καὶ βασικὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς ἀβλαβοῦς ἡδονῆς ὡς οὐσιαστικοῦ στοιχείου τῆς παιδείας.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὴν περὶ παιδείας θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς αὕτη ἐκτίθεται εἰς τὰ «Πολιτικά» καὶ τὰ «Ἠθικά Νικομάχεια» αὐτοῦ.

Εἰς τὸν περὶ παιδείας λόγον τῶν «Πολιτικῶν» του, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφορμᾶται, ὁμοίως πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἐκ τοῦ προβλήματος τῆς μουσικῆς. Τὸ πρόβλημα, ἡ ἀπορία, ἐνταῦθα² εἶναι : «τίνα ἔχει δύναμιν ἡ μουσική» καὶ «τίνος δεῖ χάριν μετέχειν αὐτῆς», καὶ δὴ καί, ἂν ἡ μουσικὴ ἔχει τὴν δύναμιν «παιδείας» ἢ «παιδείας» ἢ «διαγωγῆς»³ (καλῆς⁴ καὶ εὐαρέστου ἐνασχολήσεως καὶ διαβιώσεως κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς). Ἐντεῦθεν ὁ περὶ παιδείας λόγος τοῦ Ἀριστοτέλους.

Καὶ ὁ Σταγίριτης φιλόσοφος ἐκδέχεται, ὁμοίως πρὸς τὸν Πλάτωνα, τὸ στοιχεῖον τῆς «ἡδείας ἀναπαύσεως» καὶ ἀβλαβοῦς ἡδονῆς⁵, ὡς σύμφυτον μὲ τὴν παιδίαν : «ἥ τε γὰρ παιδιά χάριν ἀναπαύσεώς ἐστι, τὴν δ' ἀνάπαισιν ἀναγκαῖον ἡδεῖαν εἶναι (τῆς γὰρ διὰ τῶν πόνων λύτης ἱατρεία τίς ἐστιν)»⁶. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἡ ἐργασία ἀπαιτεῖ κόπον καὶ ἔντασιν δυνάμεων, τονίζει προηγουμένως⁷ ὁ φιλόσοφος, ὁ κοπιᾶζων ἔχει ἀνάγκην ἀναπαύσεως, χάριν αὐτῆς δὲ ὑπάρχει ἡ παιδιά : «καὶ μᾶλλον ἐν ταῖς ἀσχολίαις χρηστὸν ταῖς παιδιαῖς (ὁ γὰρ πόνων δεῖται τῆς ἀναπαύσεως, ἡ δὲ παιδιά χάριν ἀναπαύσεώς ἐστιν· τὸ δ' ἀσχολεῖν συμβαίνει μετὰ πόνου καὶ συντονίας), διὰ τοῦτο δεῖ παιδιάς εἰσάγεσθαι καιροφυλακοῦντας τὴν χρῆσιν, ὡς προσάγοντας φαρμακείας χάριν ἄνους γὰρ ἡ τοιαύτη κίνησις τῆς ψυχῆς, καὶ διὰ τὴν ἡδονὴν ἀνάπαισιν».

Ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης λέγει ἐνταῦθα περὶ τῆς ἐναλλαγῆς ἐπιπόνου ἐργασίας καὶ ἡδείας διὰ τῶν παιδιῶν ἀναπαύσεως, ὑπομνησκουν παραπλησίας γνῶμας τοῦ Πλάτωνος. Οὕτως ἐν Φιλήβ. 30ε λέγεται : «ἀνάπαντα ... τῆς σπουδῆς γίγνεται ἐνίοτε ἡ παιδιά». Ὡσαύτως περὶ τῆς προσκαίρου διακοπῆς τῶν μόχθων καὶ πόνων τοῦ καθ' ἡμέραν βίου διὰ τῶν ἐορτῶν ἔλαβον πρό-

ῆς ἔχουσι πάντες αἰσθῆσιν..., ἀλλ' ὁρᾶν εἴ πῃ καὶ πρὸς τὸ ἥθος συντείνει καὶ πρὸς τὴν ψυχὴν».

1. Πολιτ. Γ 396 e 2.

2. Ἀριστοτ. Πολιτ. VIII, 1339 a 14 κ.έ.

3. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1339 b 12 κ.έ.

4. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1339 b 17 κ.έ.

5. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1339 b 25 κ.έ. : «ὅσα γὰρ ἀβλαβῆ τῶν ἡδέων οὐ μόνον ἀμύσσει πρὸς τὸ τέλος, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀνάπαισιν».

6. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1339 b 15 κ.έ.

7. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1337 b 37 κ.έ.

νοϊαν οἱ θεοὶ κατὰ τὴν ῥῆσιν τῶν Νόμων Β 653 c 9 κ.έ.: «θεοὶ δὲ οἰκτί-
ραντες τὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπίπονον πεφυκὸς γένος, ἀναπαύλας τε αὐτοῖς τῶν
πόνων ἐτάξαντο τὰς τῶν ἑορτῶν ἀμοιβὰς τοῖς θεοῖς...». Τὸν παιδιῶδῃ¹
χαρακτῆρα τῶν ἑορτῶν θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω· ἐν γὰρ τῷ παρόντι ἀρκού-
μεθα εἰς τὴν ἐν τῷ «Φαίδρῳ» (276 b) σύναψιν: «παιδιάς τε καὶ ἑορτῆς
χάριν»². Ἔτι χαρακτηριστικώτερον ἐν τῷ προκειμένῳ εἶναι τὸ κατωτέρω
χωρίον τοῦ «Τιμαίου» (59 c-d), εἰς τὸ ὁποῖον μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς παιδείας
συνάπτεται τῆς τε ἀναπαύσεως καὶ τῆς ἡδονῆς τὸ στοιχεῖον. Ἐνταῦθα ὡς
ἐναλλαγῇ ἐπιπόνου σπουδῆς καὶ ἡδεΐας παιδείας χαρακτηρίζεται ἡ μετάβασις
ἀπὸ τοῦ λόγου περὶ τῆς οὐσίας εἰς τὸν λόγον περὶ τῆς γενέσεως: «ἦν, ὅταν τις
ἀναπαύσεως ἕνεκα τοὺς περὶ τῶν ὄντων ἀεὶ καταθέμενος λόγους, τοὺς γενέ-
σεως πέρι διαθεόμενος εἰκότως ἀμετάκλητον ἡδονὴν κτῆται, μέτριον ἂν ἐν
τῷ βίῳ παιδιὰν καὶ φρόνιμον ποιοῖτο».

Καὶ εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ περὶ «ἡδαιῶν
παιδιῶν»³. Συμφωνῶν δὲ πρὸς τὸν Πλάτωνα, ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν καὶ
τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν παιδιῶν, ὑπάγει αὐτὰς εἰς τὰς ἐνεργείας τὰς «δι' ἑαυτὰς
αἰρετάς», ἐννοῶν διὰ τούτου, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τρέπονται πρὸς τὰς παιδείας,
ἀποβλέποντες καὶ ἀρκούμενοι εἰς τὴν ἀπ' αὐτῶν ἄμεσον ἡδονὴν καὶ τέρψιν,
οὐχὶ δὲ εἰς ἄλλα ἀπώτερα ὠφελήματα: «οὐ γὰρ δι' ἑτέρα αὐτὰς (τὰς παιδείας)
αἰροῦνται»⁴.

Πρέπει γὰρ γίνῃ ἐνταῦθα μία ἐπιβαλλομένη φυλοκρίνησις τῆς κατὰ τὸν
Ἀριστοτέλη διαφορᾶς μεταξὺ «παιδιάς» ἀφ' ἐνὸς καὶ «διαγωγῆς ἐν τῇ σχολῇ»
ἀφ' ἑτέρου⁵, ἰδίᾳ δὲ μεταξὺ ἡδονῆς, συνοδευούσης τὴν παιδιὰν (παιδιῶδους
ἡδονῆς) ἀφ' ἐνός, καὶ ἡδονῆς ἀφ' ἑτέρου, παρεπομένης εἰς τὴν διαγωγὴν
κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς (ἡδονῆς τοῦ σχολάζειν). Καὶ τὴν μὲν ἐκ τῆς παι-
διᾶς ἡδονὴν κατ' Ἀριστοτέλη εἶδομεν ἤδη ἀνωτέρω· εἵπομεν, ὅτι ἡ παιδιὰ
εἶναι ἡδεῖα διακοπὴ τῆς ἀσχολίας, ἥτις εἶναι πλήρης κόπων καὶ ἐντάσεως
δυνάμεων· ἡ παιδιὰ ἀπεργάζεται χαλάρωσιν τῆς ἐντάσεως, εἶναι ἄνεσις, ἡδεῖα
ἱατρεία τῶν πόνων. Ἐξ ἄλλου περὶ τῆς σχολῆς ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ τὰ

1. Τὸ ἐπίθετον «παιδιῶδης», παρὰ τὸ οὐσιαστικὸν «παιδιά», μεταχειριζόμεθα
ἐνταῦθα καὶ κατωτέρω ἐν τῇ ἐννοίᾳ: «ὁ τῆς παιδείας, ὁ ἴδιος τῇ παιδίᾳ ἢ ὁ ἀναφε-
ρόμενος εἰς τὴν παιδιάν», οὐχὶ δὲ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «παιδαριώδης».

2. Πρβλ. καὶ Ἐπινομ. 980 a 9: «παιδιᾶ καλῇ χρωμένῳ καὶ τιμῶντι θεοὺς» καὶ
980 b 4: «θεοὺς προσπαῖσαντι». Ἐν Φαίδρ. 258 e διάκρισις τῶν καθαρῶν ἡδονῶν τοῦ
πνεύματος ἀπὸ τῶν σωματικῶν ἡδονῶν, ὧν γνώρισμα εἶναι τὸ ὅτι διαδέχονται προη-
γηθεῖσαν λύπην: «προλυπηθῆναι» (258 e 3).

3. Ἠθικ. Νικομ. X 1176 b 9.

4. Ἠθικ. Νικομ. 1176 b 9-10.

5. Ὡσαύτως διακριτέον μεταξὺ «διαγωγῆς ἐν τῇ σχολῇ» καὶ «διαγωγῆς ἐν τῇ ἀνα-
παύσει μετὰ παιδείας» (Ἠθ. Νικομ. IV, 8, 1127 b 33 κ.έ.) ἢ ἀπλῶς «παιδιάς».

ἐξῆς : «τὸ σχολάζειν ἔχειν αὐτὸ δοκεῖ τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὸ ζῆν μακαρίως» (Πολιτ. VIII, 3, 1338 a 1 κ.έ.). Ἡ ἐκ τοῦ σχολάζειν δηλαδή ἡδονὴ εἶναι ἰδιαίτερα εἶναι ἀνωτέρας ποιότητος ἡδονή, παρακολουθούμενη τῆς εὐδαιμονίας καὶ μορφὴ μακαριότητος. Δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ διὰ πάντας : «ταύτην μέντοι τὴν ἡδονὴν οὐκέτι τὴν αὐτὴν τιθέασιν, ἀλλὰ καθ' ἑαυτοὺς ἕκαστος καὶ τὴν ἕξιν τὴν αὐτῶν, ὃ δ' ἄριστος τὴν ἀρίστην καὶ τὴν ἀπὸ τῶν καλλίστων» (Αὐτόθ. 1338 a 7 κ.έ.).

Παρὰ τὴν διαφορὰν ¹ ταύτην, αἱ παιδιαὶ καὶ αἱ ἐν τῇ σχολῇ διαγωγαὶ ἔχουν κοινὸν τὸ γνῶρισμα τῆς αὐταρκείας καὶ τοῦ δι' ἑαυτὰς αἵρετοῦ. Ἡ αὐτάρκεια δὲ αὕτη τῶν παιδιῶν χαρακτηρίζει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὰς σχετικὰς μὲ αὐτὰς γνώσεις, τὴν συναφῇ πρὸς τὰς παιδιὰς μάθησιν, ὡς καὶ ὅλα ἐν γένει τὰ παιδεύματα (ἐν οἷς καὶ ἡ μουσικὴ), τὰ σχετικὰ μὲ τὸ εὐχάριστον πέρασμα τοῦ χρόνου κατὰ τὰς ὥρας τῆς «σχολῆς», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς «ἀναγκαίας» (δηλ. τὰς ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἐπιβαλλομένας) καὶ «σπουδαίας» μαθήσεις τὰς συναφεῖς πρὸς τὴν «ἀσχολίαν» : «ὥστε φανερόν, ὅτι δεῖ καὶ πρὸς τὴν ἐν τῇ διαγωγῇ σχολὴν μανθάνειν ἅτιτα καὶ παιδεύεσθαι, καὶ ταῦτα μὲν τὰ παιδεύματα καὶ ταύτας τὰς μαθήσεις ἑαυτῶν εἶναι χάριν, τὰς δὲ πρὸς τὴν ἀσχολίαν ὡς ἀναγκαίας καὶ χάριν ἄλλων» ². Τὸ γνῶρισμα τοῦτο τῆς αὐταρκείας τῆς ἐκ τῆς παιδείας ἡδονῆς καὶ τοῦ καθ' ἑαυτὴν αἵρετοῦ αὐτῆς, ἔξω καὶ πέρα οἰασθήποτε ἀνάγκης, σκοπιμότητος καὶ χρησιμότητος, εἶναι ὁ κυριώτερος συνεκτικὸς δεσμὸς τῆς παιδείας μὲ τὴν παιδείαν, εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ὁποίας ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀπόφασις τοῦ Ἀριστοτέλους : «ὅτι μὲν τοίνυν ἔστι παιδεία τις, ἣν οὐχ ὡς χρησίμην παιδευτέον τοὺς υἱεῖς οὐδ' ὡς ἀναγκαίαν, ἀλλ' ὡς ἐλευθέριον καὶ καλὴν, φανερόν ἐστιν» ³. Τὸν κοινὸν τοῦτον παιδευτικόν, «ἀνθρωπιστικόν» θὰ ἐλέγομεν, χαρκτηῖρα τῆς οὗτω νοουμένης παιδείας καὶ παιδείας δὲν ἔχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ συνήθης ἐκμάθησις τῶν γραμμάτων, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν χρησιμότητα αὐτῶν διὰ τὴν ζωὴν : «οὐδ' ὡς χρησίμον, ὥσπερ τὰ γράμματα πρὸς χρηματισμὸν καὶ πρὸς οἰκονομίαν καὶ πρὸς μάθησιν καὶ πρὸς πολιτικάς πράξεις πολλὰς» ⁴.

Ποιούμενος ὁμοῦς ὁ Ἀριστοτέλης γενικωτέραν ἠθικὴν ἀξιολόγησιν τῆς παιδείας, χαράσσει εἰς ἀμφοτέρω τὰ εἰρημένα ἔργα του, μὲ ἀπόλυτον σαφήνειαν καὶ συνέπειαν, τὰ ἀξιολογικὰ ὅρια τῆς αὐταρκείας καὶ αὐτοτελείας τῆς ἐκ τῶν παιδιῶν ἡδονῆς. Δὲν πρέπει δηλαδή κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐκ τῶν

1. Ὁ Ε. Koller (ἐν.ἀν. σ. 30) διακρίνει τὰ δύο ταῦτα εἶδη ἡδονῶν διὰ τῶν ὄρων : φυσιολογικὴ ἡδονὴ (physiologische Lust) προκειμένου περὶ τῆς παιδιώδους ἡδονῆς, καὶ εὐδαιμονικὴ ἡδονὴ (eudaimonistische Lust) περὶ τῆς ἡδονῆς τῆς σχολῆς.

2. Πολιτικ. VIII, 3, 1338 a 9 κ.έ.

3. Πολιτικ. VIII, 3, 1338 a 30 κ.έ.

4. Πολιτικ. 1338 a 15 κ.έ. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. Α 644 a.

παιδιῶν ἀβλαβῆς ἡδονὴ καὶ πρόσκαιρος τέρψις νὰ θεωρῶται «τέλος» τοῦ βίου, τελικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὡς νομίζουν συνήθως οἱ πολλοί. Κατ' αὐτὸν «τέλος» εἶναι μόνον ἡ ἐκ τοῦ κατ' ἀρετὴν ζῆν εὐδαιμονία : «συμβέβηκε δὲ τοῖς ἀνθρώποις ποιεῖσθαι τὰς παιδιὰς τέλος»¹. Αὐστηρότερον γίνεται εἰς τὰ «Ἡθικὰ Νικομάχεια»² ἡ διαστολὴ μεταξὺ ἀληθοῦς τελικοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ προσκαιροῦ ἢ ἐνδιαμέσου σκοποῦ τῆς ἀνθρωπίνης ἀσχολίας ἢ σχολῆς ἀφ' ἑτέρου : «ἐκάστω δ' ἡ κατὰ τὴν οἰκείαν ἔξιν αἰρετωτάτη ἐνεργεία, καὶ τῷ σπουδαίῳ³ δὴ ἡ κατὰ τὴν ἀρετὴν. οὐκ ἐν παιδιᾷ ἄρα ἡ εὐδαιμονία· καὶ γὰρ ἄποπον τὸ τέλος εἶναι παιδιάν, καὶ πραγματεύεσθαι καὶ κακοπαθεῖν τὸν βίον ἅπαντα τοῦ παίζειν χάριν. ἅπαντα γὰρ ὡς εἰπεῖν ἐτέρου ἔνεκα αἰρούμεθα πλὴν τῆς εὐδαιμονίας· τέλος γὰρ αὕτη. σπουδάζειν δὲ καὶ πονεῖν παιδιᾷ χάριν ἡλίθιον φαίνεται καὶ λίαν παιδικόν. παίζειν δ' ὅπως σπουδάζῃ, κατ' Ἀνάχαρσιν, ὀρθῶς ἔχειν δοκεῖ· ἀναπαύσει γὰρ ἔοικεν ἡ παιδιά, ἀδυνατοῦντες δὲ συνεχῶς πονεῖν ἀναπαύσεως δέονται».

Συνοψίζοντες παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ περὶ τῆς οὐσίας τῆς παιδιᾶς γενικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους συμπλίνουν εἰς τὰ ἐξῆς οὐσιώδη καὶ κύρια γνωρίσματα αὐτῆς :

Ἡ παιδιά εἶναι «ἐνέργεια» καθ' ἑαυτὴν καὶ δι' ἑαυτὴν αἰρετή, γινόμενη ἐλευθέρως, ἄνευ τινὸς καταναγκασμοῦ καὶ ἄνευ σκοπιμότητος καὶ ἐπιδώξεως ὠφελείας ἢ χρησιμότητος, ἐν διακοπῇ τῆς «ἀσχολίας» (τῆς καθ' ἡμέραν συνήθους σοβαρᾶς ἐργασίας). Ἀποτελοῦσα ἡ παιδιά ἀνάπαυλαν ἀπὸ τῶν κόπων τῆς ἀσχολίας, εἶναι συνδεδεμένη μὲ παρεπομένην αὐτάρκη καὶ ἀβλαβῇ ἡδονῇ, τέρψιν, θέλητρον, «χάριν».

Αἱ περὶ παιδιᾶς ἀντιλήψεις τῶν δύο φιλοσόφων παρουσιάζουν τὰς ἐξῆς διαφορὰς ἀπ' ἀλλήλων :

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καὶ χαρακτηρίζει ρητῶς ὡς «δι' ἑαυτὰς αἰρετάς» τὰς παιδιὰς, φυλοκρινῶν περαιτέρω τὸ γνώρισμα τῆς αὐταρκείας τῆς ἐκ τῆς παιδιᾶς ἡδονῆς, τονίζει, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀπόλυτον, διὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀδυναμίαν τῆς παιδιᾶς, ὅπως καταστῇ τελικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς. «Τέλος τοῦ βίου», κατὰ τὸν Σταγίριτον φιλόσοφον, εἶναι μόνον ἡ ἐκ τοῦ κατ' ἀρετὴν ζῆν εὐδαιμονία. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ παιδιά ἀποτελεῖ ἀνάπαυσιν ἀπὸ τῆς συνήθους ἐνεργείας καὶ ἀσχολίας, θὰ ἦτο ἄποπον, λέγει, νὰ δεχθῶμεν τὴν πρόσκαιρον ἀνάπαυσιν τῆς παιδιᾶς ὡς σκοπὸν καὶ τέλος τοῦ τακτικοῦ καὶ συνήθους ἔργου τῆς «ἀσχολίας». Τὸ σπουδάζειν καὶ κοπιάζειν χάριν τῆς παιδιᾶς φαίνεται, συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡλίθιον καὶ λίαν παιδικόν.

Διὰ τῆς ἐπικρίσεως τῆς παιδικότητος, τὴν ὁποίαν ὁ Ἀριστοτέλης

1. Πολιτικ. 1339 b 31 κ.έ.

2. X, 6, 1176 b 26 κ.έ.

3. Τὰς περὶ «σπουδῆς» καὶ «σπουδαίου» γνώμας τοῦ Ἀριστοτέλους βλ. κατωτέρω.

στρέφει κατά της τελευταίας περὶ παιδιᾶς ἀντιλήψεως, μᾶς μεταφέρει οὗτος εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀφετηρίαν τῆς παιδιᾶς, ἥτοι τὴν ζῶν τοῦ παιδός, ἐξ ἧς βοηθούμεθα εἰς τὴν γενετικὴν κατανόησιν τῆς παιδιᾶς καὶ τῆς συσχετίσεως αὐτῆς μὲ τὴν παιδείαν, περὶ ὧν ὁ λόγος εἰς τὸ ἐπόμενον τμῆμα τῆς μελέτης.

Περὶ σσότερον τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξαίρει, καθ' ἃ εἶδομεν, ὁ Πλάτων, ὡς κύρια καὶ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς παιδιᾶς, τὴν αὐτάρκειαν τῆς παιδιῶδους τέρψεως καὶ τὴν ἔλλειψιν οἰασδῆποτε σκοπιμότητος παρὰ τῇ παιδιᾷ, γνωρίσματα, ἅτινα ὠνομάσαμεν ἀνωτέρω «ἀνθρωπιστικά» καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ εἰς τε τὴν παιδιὰν καὶ τὴν ἀληθῆ (τὴν μὴ ἐπαγγελματικὴν) παιδείαν. Ἐκ τῆς θεμελιώδους αὐτῆς περὶ παιδιᾶς ἀντιλήψεως τοῦ Πλάτωνος ἐξηγοῦνται ὅλαι αἱ ἀνωτέραι μορφαὶ τοῦ παίζειν, περὶ ὧν θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης, καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς παιδιᾶς ὡς ἀδελφῆς τῆς σπουδῆς ἐν τῷ 5' Ἐπιστολῇ (323 d).

Γενικῶς παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν περὶ παιδιᾶς ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οὗτος ἀντιπροσωπεύει τὴν κατὰ παράδοσιν καὶ λαϊκωτέραν ἐκδοχὴν τῆς «παιδιᾶς», πρὸς ἣν ἀντιθέτει αὐστηρῶς τὴν «σπουδὴν», ἐνῶ ὁ Πλάτων ἐκφράζει μίαν πνευματικωτέραν καὶ ποιητικωτέραν περὶ παιδιᾶς ἀντίληψιν. Ὁ περὶ παιδιᾶς λόγος τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι θετικιστικὸς, εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς παιδιᾶς τοῦ Πλάτωνος ὁ λόγος εἶναι ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ποίησις αὐτῆς¹. Ὁ Πλάτων εἶναι ὁ πλάστης τοῦ «μύθου» τῆς παιδιᾶς ὡς εὐτραπέλου καὶ σώφρονος τέρψεως τῆς ζωῆς τοῦ μύθου τῆς ἐλευθερίου ἀνέσεως καὶ τῆς παιδιῶδους «σχολῆς», ἡ ὁποία κουφίζει καὶ πτερώνει τὴν βαρεῖαν σπουδὴν καὶ σοβαρότητα τῆς ἀσχολίας. Κατὰ τὸν πλατωνικὸν τοῦτον μῦθον τὸ παίζειν ζωογονεῖ καὶ παρατείνει τὴν παιδικότητα, ἐξουδετεροῦν τὴν συνοφρῶσιν² τῆς σπουδῆς καὶ τὴν παγερότητα καὶ ἀκαμψίαν τοῦ γήρατος. Ὁ Πλάτων προσέτι ὑψωσε

1. Ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία τῆς παιδιᾶς ἀποτελεῖ τὴν κατακλειδα τῆς παρούσης μελέτης. Κατὰ τὸν Huizinga (μν. ἔρ., σ. 45 κ.ἐ.) τὸ παίγνιον δύναται νὰ ὀρισθῇ ὡς ἑξῆς: «Spiel ist eine freiwillige Handlung oder Beschäftigung, die innerhalb gewisser festgesetzter Grenzen von Zeit und Raum nach freiwillig angenommenen, aber unbedingt bindenden Regeln verrichtet wird, ihr Ziel in sich selber hat und begleitet wird von einem Gefühl der Spannung und Freude und einem Bewusstsein des «Andersseins» als das «gewöhnliche» Leben». Ὁ ὀρισμὸς οὗτος στηρίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς θεωρίας τῆς παιδιᾶς.

2. Πρβλ. Εὐριπ. Ἀλκήστ. 800 κ.ἐ. :

«ὄντας δὲ θνητοὺς θνητὰ καὶ φρονεῖν χρεῶν»
ὡς τοῖς γε σεμνοῖς καὶ συνωφρυνμένοις
ἅπασιν ἔστιν, ὡς γ' ἐμοὶ χρῆσθαι κριτῇ,
οὐ βίος ἀληθῶς ὁ βίος, ἀλλὰ συμφορὰ».

τὴν ἔννοιαν τοῦ παιγνίου μέχρι τῶν ὑψίστων περιοχῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἐνέβαλεν εἰς αὐτὸ πνοὴν γνησίας θρησκευτικότητος.

Β'. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΑΣ. Ο ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ-ΑΝΘΡΩ-
ΠΙΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΠΑΙΔΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ «ΝΟΜΟΥΣ»
ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ὁ παιδικὸς καὶ ὁ παιδευτικὸς-ἀνθρωπιστικὸς χαρακτήρ τῆς παιδείας, οἱ ὅποιοι ἀνέκυψαν κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν γενικὴν διερεύνησιν τῆς οὐσίας αὐτῆς, εἶναι τὰ κυριώτερα σημεῖα ἐπαφῆς τῆς παιδείας μὲ τὴν παιδείαν. Προβαίνομεν νῦν εἰς τὴν βαθυτέραν ἐξέτασιν τῶν δύο τούτων χαρακτηριστικῶν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ὁ πρωταρχικὸς παιδικὸς χαρακτήρ τῆς παιδείας φωτίζεται ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς, ὡς ἀρχήθεν παιδικῆς ἐνέργειας ἡδείας. Δύο εἶναι, λέγει ὁ Πλάτων, τὰ πρῶτα καὶ θεμελιώδη συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφανιζόμενα ἀπὸ τῆς εἰσόδου του εἰς τὴν ζωὴν: ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη¹. Μὲ ἀμφότερα τὰ συναισθήματα ταῦτα συνδέεται τόσον ἡ παιδεία, ὅσον καὶ ἡ παιδεία², ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς αὐτῶν:

«...ἀρχὴ³ μὲν τῆς παιδείας τὸ κατὰ φύσιν πηδᾶν εἰθίσθαι πᾶν ζῶον, τὸ δὲ ἀνθρώπινον, ὡς ἔφαμεν⁴, αἰσθῆσιν λαβὼν τοῦ θυθμοῦ ἐγέννησέν τε ὄρχησιν καὶ ἔτεκεν, τοῦ δὲ μέλους ὑπομνησκοντος καὶ ἐγείροντος τὸν θυθμόν, κοινωθέν⁵ ἀλλήλοις χορεῖαν καὶ παιδιὰν ἔτεκέν».

Κατὰ τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Πλάτωνος ἡ παιδεία ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τὴν πρὸς κίνησιν ὁρμὴν παντὸς ἐν γένει ζῴου, ἀπεργαζομένην διακοπὴν τῆς ἡσυχίας τοῦ τε σώματος καὶ τῆς φωνῆς αὐτοῦ. Ἡ κίνησις αὕτη κυρίως προσιδιάζει εἰς τὰ νέα τὴν ἡλικίαν ζῶα: «τὸ νέον ἅπαν... τοῖς τε σώμασι καὶ ταῖς φωναῖς ἡσυχίαν ἄγειν οὐ δύνασθαι, κινεῖσθαι δὲ αἰεὶ ζητεῖν καὶ φθέγγεσθαι, τὰ μὲν ἀλλόμενα καὶ σκιρτῶντα, ὅλον ὀρχούμενα μεθ' ἡδονῆς καὶ προσπαίζοντα, τὰ δὲ φθεγγόμενα πάσας φωνάς»⁵. Ὁ λόγος ἐνταῦθα, ὡς καὶ εἰς τὸ προηγούμενον χωρίον, εἶναι τὸ πρῶτον γενικὸς, περὶ πάντων τῶν

1. Νόμ. Β 653 a 5: «λέγω τοίνυν τῶν παίδων παιδικὴν εἶναι πρώτην αἰσθῆσιν ἡδονὴν καὶ λύπην».

2. Ἀριστ. Ἠθικ. Νικομ. Χ, 1, 1172 a 20 κ.έ. «διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονὴ καὶ λύπην».

3. Νόμ. Β 673 c 9. Ἀρχόμεθα ἀπὸ τοῦ χωρίου τούτου, ἀποτελοῦντος ἀνακεφαλαίωσιν τῶν συναφῶν γνωμῶν τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Β' βιβλίῳ τῶν «Νόμων».

4. Αὐτ. 653 d 7 κ.έ., 664 e 3 κ.έ., 672 b κ.έ. Ἑρμηνείαν τούτων βλ. κατωτέρω.

5. Νόμ. Β 653 d 7 κ.έ. Περβλ. καὶ Ζ 791 e, Ἀριστοτ. Πολιτ. VIII, 6, 1340b 29: «οὐ γὰρ δύναται τὸ νέον ἡσυχάζειν».

ζώων ὕστερον στρέφεται πρὸς τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ ἀνθρώπου, κατ' ἐξαίρεσιν ἀπὸ τῶν λοιπῶν ζώων, τονίζεται ὡς ἑξῆς: «... ἡ φύσις ἀπάντων τῶν νέων διάπυρος οὕσα ἡσυχίαν οὐχ οἶα τε ἄγειν οὔτε κατὰ τὸ σῶμα οὔτε κατὰ τὴν φωνὴν εἴη, φθέγγοιτο δ' αἰεὶ ἀτάκτως καὶ πηδῶ, τάξεως δ' αἰσθῶσιν τούτων ἀμφοτέρων, τῶν ἄλλων μὲν ζώων οὐδὲν ἐφάπτοιτο, ἡ δὲ ἀνθρώπου φύσις ἔχει μόνῃ τοῦτο· τῇ δὲ τῆς κινήσεως τάξει ῥυθμὸς ὄνομα εἴη, τῇ δὲ αὐτῆς φωνῆς, τοῦ τε ὀξέος ἄμα καὶ βαρέος συγκεραννυμένων, ἁρμονία ὄνομα προσάγορεύοιτο, χορεία δὲ τὸ συναμφοτέρον κληθεῖν. Θεοὺς δὲ ἔφαμεν ἐλεοῦντας ἡμᾶς συγχορευτάς τε καὶ χορηγούς ἡμῖν δεδωκέναι τὸν τε Ἀπόλλωνα καὶ Μοῦσας, καὶ δὴ καὶ τρίτον... Διόνυσον»¹.

Κατὰ ταῦτα ἡ διάπυρος φύσις τοῦ παιδός, ὡς καὶ παντὸς νέου ζώου, ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ἐνστίκτου καὶ τῆς ὁρμῆς πρὸς κίνησιν, ἐκδηλοῦται διὰ παντοίων αὐθορμητῶν καὶ αὐτομάτων², μεθ' ἡδονῆς καὶ χαρᾶς συνδεομένων κινήσεων τῶν μελῶν τοῦ σώματος, σκιρτημάτων, πηδημάτων, δρομών κ.λπ., ὡς καὶ διὰ παντοίων φθόγγων καὶ ἐκφράσεων, κινήσεων τῆς φωνῆς.

Αἱ πρῶται αὗται κινήσεις ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα, τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ φαινομένου τῆς παιδείας, διότι ἐνέχουν τὰ δύο βασικά γνωρίσματα αὐτῆς, ἥτοι τὸ στοιχεῖον τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλλείψεως καταναγκασμοῦ καὶ σκοπιμότητος ἀφ' ἑνός, καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ἡδονῆς καὶ χαρᾶς ἀφ' ἑτέρου.

Εἰς τὰς πρώτας ὁμοῦς ταύτας κινήσεις ἐγκτεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς παιδείας, τοῦ ἑτέρου ἀρχῆθεν ὡσαύτως παιδικοῦ φαινομένου, ἔχοντος τὴν αὐτὴν ψυχολογικὴν ἀφετηρίαν μὲ τὸ σύμφυτον πρὸς αὐτὸ φαινόμενον τῆς παιδείας. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει ὁ Πλάτων, μόνος ἐξ ὅλων τῶν ζώων, ἔχει κατ' ἐξαίρεσιν ἔμφυτον τὴν αἰσθησιν τῆς τάξεως τῶν κινήσεων τοῦ σώματος καὶ τῆς φωνῆς, ἥτοι τὴν αἰσθησιν τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς ἁρμονίας. Τὸ χάρισμα τοῦτο τῆς ἐνρhythμου καὶ ἐναρμονίου αἰσθήσεως³ ἐδώρησαν εἰς τὸν ἄνθρωπον οἱ θεοί, καὶ δὴ καὶ αἱ προστάτιδες τῆς παιδείας καὶ τῆς παιδείας θεότητες, ἥτοι αἱ Μοῦσαι, ὁ Μουσηγέτης Ἀπόλλων καὶ ὁ Διόνυσος, πρὸς ὁρθὴν ρύθμισιν τῆς σχέσεως τῶν σωματικῶν καὶ φωνητικῶν κινήσεων πρὸς τὰ συνοδεύοντα αὐτὰς συναισθημάτων τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης.

Οἱ θεοὶ οὗτοι εἶναι οἱ πρῶτοι παιδευταὶ καὶ παιδαγωγοί, διότι, ὀπλίσαντες τὸν ὑπὸ γένεσιν ἄνθρωπον μὲ τὴν εὐαισθησίαν τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς ἁρμονίας, ὠδήγησαν εἰς διαμόρφωσιν δοχῆσεως καὶ φῶδης, ἐνὶ λόγῳ «χορείας», ὡς ὁμαδικοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου⁴, οὕτω δὲ καθιέρωσαν τὴν διὰ τῆς

1. Νόμ. Β 664 e 3 κ.ε. Πρβλ. καὶ Ζ 790 e κ.ε., 815 e κ.ε. Πρβλ. Τίμ. 88 d.

2. Περί τῶν κινήσεων πρβλ. καὶ Τίμ. 89 a καὶ Πολιτ. Θ 583 e 9 κ.ε.

3. Νόμ. Β 654 a 2.

4. Νόμ. Β 654 a 4: «τοὺς θεοὺς... τοὺτους... κινεῖν τε ἡμᾶς καὶ χορηγεῖν ἡμῶν τοὺτους, φῶδαις τε καὶ δοχῆσεσιν ἀλλήλοις συνείροντας».

χορείας παιδείαν. Πρώτη λοιπόν παιδεία είναι ή διὰ τῶν Μουσῶν καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ¹, καλῶς δὲ πεπαιδευμένος εἶναι ὁ δυνάμενος καλῶς καὶ καλὰ νὰ ᾄδῃ καὶ νὰ ὀρχῇται, ἐνῶ «ὁ ἀπαιδευτος ἀχόρευτος ἡμῖν ἔσται» ².

Ὡς παρατηροῦμεν, ἡ χορεία, ἥτοι τὸ σύνολον ὀρχήσεως καὶ ᾠδῆς, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ παιδιὰ καὶ παιδεία. Καὶ τὸν μὲν παιδιῶδη χαρακτήρα τῆς χορείας ἐξηγήσαμεν ἤδη προσθέτει δὲ καὶ ἰδιότυπον νέαν ἐξηγήσιν τοῦ πράγματος ὁ Πλάτων διὰ τῆς ἐτυμολογικῆς συσχέτισεως τοῦ χοροῦ μὲ τὴν χαράν ³, ἥτις εἶναι τὸ κύριον τῆς παιδείας γνώρισμα. Ἐχει δ' ὅμως καὶ κατ' ἐξοχὴν παιδευτικὸν χαρακτήρα ἡ χορεία, διότι αὕτη, χάρις εἰς τὴν πρόνοιαν τῶν εἰρημένων παιδευτῶν καὶ χορηγῶν θεῶν, ἐθίζει εἰς τὸ ὀρθῶς χαίρειν καὶ ὀρθῶς λυπεῖσθαι, ὑψηλουμένη οὕτως εἰς τὸ εὖ καὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν.

Ὁ Πλάτων ἐνταῦθα ἐκθέτει τὴν ρίζωσιν τοῦ φαινομένου τῆς παιδείας εἰς τὸ αὐτὸ συναισθηματικὸν ἔδαφος τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῶν ἐνστικτῶν καὶ ὁρμῶν τῆς παιδικῆς ψυχῆς, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐξεβλάσθησε καὶ ἡ παιδιὰ, καὶ ὑποτυπώνει τὴν διὰ τῆς παιδευοῦσης χορείας μόρφωσιν τῶν ἐξωλογικῶν δυνάμεων τοῦ ὑπὸ γένεσιν ἀνθρώπου :

«Λέγω τοῖνυν τῶν παίδων παιδικὴν εἶναι πρώτην αἴσθησιν ἡδονὴν καὶ λύπην, καὶ ἐν οἷς ἀρετὴ ψυχῇ καὶ κακία παραγίγνεται πρόωτον, ταῦτ' εἶναι... παιδεῖαν δὴ λέγω τὴν παραγιγνομένην πρόωτον παισὶν ἀρετὴν ἡδονὴν δὴ καὶ φιλίαν καὶ λύπην καὶ μῖσος, ἃν ὀρθῶς ἐν ψυχᾷ ἐγγίγνωνται, μήπω δυναμένων λόγον λαμβάνειν, λαβόντων δὲ τὸν λόγον ⁴, συμφωνήσωσι τῷ λόγῳ ὀρθῶς εἰθίσθαι ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἐθῶν, αὕτη ᾧσθ' ἡ συμφωνία σύμπασα μὲν ἀρετὴ, τὸ δὲ περὶ τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας τετραμμένον αὐτῆς ὀρθῶς, ὥστε μισεῖν μὲν ἃ χρὴ μισεῖν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους, στέργειν δὲ ἃ χρὴ στέργειν, τοῦτ' αὐτὸ... παιδεῖαν προσαγορεύω..., ὀρθῶς ἃν προσαγορεύοις» ⁵.

Κατὰ ταῦτα τὸ παιδευτικὸν γνώρισμα τῆς χορείας ἔγκειται εἰς τὴν ὀρθὴν ρύθμισιν τοῦ συναισθηματικοῦ στοιχείου αὐτῆς. Πρώτη παιδεία εἶναι ὁ ἐθισμὸς τῶν ἀώρων εἰσεῖται παίδων εἰς τὸ ὀρθῶς χαίρειν καὶ ὀρθῶς λυπεῖσθαι, καὶ δὴ καὶ κατὰ τρόπον, τὸν ὁποῖον θέλει ἐπιδοκιμάσει βροδύτερον ὁ ὀρθὸς

1. Νόμ. Β 654 α 6.

2. Νόμ. Β 654 α 9.

3. Νόμ. Β 654 α 4 : «χοροὺς τε ὀνομακέναι παρὰ τὸ τῆς χαρᾶς ἔμφυτον ὄνομα». Πρβλ. κατωτέρω καὶ τὰ περὶ ἐτυμολογικῶν παιγνίων ἐν τῷ διαλόγῳ «Κρατύλῳ» καὶ ἀλλαχοῦ.

4. Πρβλ. Πολιτ. Γ 402 α 2 : «πρὶν λόγον δυνατὸς εἶναι λαβεῖν, εἰθόντος δὲ τοῦ λόγου ἀσπάξοιτ' ἂν αὐτὸν γνωρίζων δι' οἰκειότητα μάλιστα ὁ οὕτω τραπεῖς», Β, 377 β 5 κ.έ.

5. Νόμ. Β 653 α 5 κ.έ. Πρβλ. καὶ Νόμ. Β 659 δ κ.έ. καὶ Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικομ. ΙΙ, 3, 1104 β 12, Χ 1, 1172 α 20 κ.έ., Πολιτ. VIII, 5, 1340 α, 15 κ.έ.

λόγος¹, συντελουμένης τῆς πνευματικῆς ὀριμάσεως καὶ τῆς ψυχικῆς ὁλοκληρώσεως αὐτῶν. Εἶναι δὲ ὀρθῶς χαίρειν τὸ χαίρειν καὶ ἡδεσθαι διὰ τὰ ὄντως καλὰ σχήματα καὶ τὰ ὄντως ἑναρμόνια μέλη, ὀρθῶς δὲ λυπεῖσθαι εἶναι ἡ λύπη καὶ ἡ ἀποστροφή πρὸς τὰς πράγματι κακὰς (ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως) μορφὰς χορείας. Τὸ ἡθοπλαστικὸν λοιπὸν καὶ ἀνθρωπιστικὸν ἔργον τῆς παιδευούσης χορείας ἔγκειται εἰς τὸν βαθμιαῖον ἐθισμόν τῶν μικρῶν παίδων εἰς τὸ χαίρειν διὰ τὸ ἀγαθὸν καὶ λυπεῖσθαι διὰ τὸ κακόν, μὲ ἄλλας λέξεις εἰς τὴν ὀρθὴν ρύθμισιν τοῦ θυμικοῦ τῶν παίδων καὶ τὴν στροφήν τῶν ἐνστίκτων καὶ τῶν ὁρμῶν αὐτῶν πρὸς τὸ κατὰ λόγον καὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν. Διὰ τοῦ ἐθισμοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ μόνον ἀπαιτεῖ ἡ ἐξωλογικὴ ἢ προ-λογικὴ φράσις τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν παίδων, ἡ παιδεύουσα χορεία ἐπιδιώκει τὴν ἑναρμόνισιν τῆς αἰσθητικῆς πρὸς τὴν ἠθικὴν. Ἐντεῦθεν ὁ παιδαγωγικὸς ἀνθρωπιστικὸς χαρακτὴρ τῆς χορείας καὶ ἡ μετακόσμησις αὐτῆς ἀπὸ παιδιᾶς εἰς παιδείαν².

Τὴν πρώτην ἀγωγὴν τοῦ ἥθους διὰ τοῦ ἐθους συνιστᾷ ἐκθύμως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπὸ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν τῶν «Νόμων» ἀφορμώμενος. Περιοριζόμεθα εἰς ὀλίγας, γνωστὰς δ' ἄλλως χαρακτηριστικὰς ἀποφάνσεις τοῦ Σταγίριτου φιλοσόφου. Κατὰ τὰ «Πολιτικά» αὐτοῦ «φανερὸν πρότερον τοῖς ἐθεσίοις ἢ τῷ λόγῳ παιδευτέον εἶναι»³. Κατὰ δὲ τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια», ἐπειδὴ «περὶ ἡδονὰς καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ..., δεῖ ἡχθαί πως εὐθὺς ἐκ νέων, ὥς ὁ Πλάτων φησὶν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ: ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν»⁴. Καὶ εἰς τὸ περὶ ἡδονῆς τελευταῖον τμήμα τοῦ αὐτοῦ ἠθικοῦ συγγράμματος ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ περὶ αὐτῆς: «(ἡδονὴ) μάλιστα δοκεῖ συμφικεῖσθαι τῷ γένει ἡμῶν διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονῇ καὶ λύπῃ· δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἥθους ἀρετὴν μέγιστον εἶναι τὸ χαίρειν οἷς δεῖ καὶ μισεῖν ἃ δεῖ. διατείνει γὰρ ταῦτα διὰ παντὸς τοῦ βίου, ὥσπῃν ἔχοντα καὶ δύναμιν πρὸς ἀρετὴν τε καὶ τὸν εὐδαίμονα βίον»⁵.

Ἡ προηγηθεῖσα ἐξέτασις κατέδειξε τὰ τρία κοινά, κατὰ τε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς παιδιᾶς καὶ τῆς παιδείας, ὥς ἐμφανίζει ταῦτα ἡ σύνθεσις αὐτῶν εἰς τὴν παιδεύουσαν παιδιὰν τῆς χορείας, ἥτοι:

α) τὸν ἀρχῇθεν παιδικὸν χαρακτῆρα αὐτῶν·

1. Ὡς πρὸς τὴν συμβολὴν «λόγου» ἅμα καὶ «ἐθους» εἰς τὴν παιδείαν βλ. καὶ Πολιτ. I 606 a 8.

2. Βλ. κατωτέρω καὶ τὰ ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ περὶ μιμητικῆς παιδιᾶς γραφόμενα.

3. Ἀριστοτ. Πολιτ. VIII, 3, 1338 b 4 κ.έ.

4. Ἀριστοτ. Ἠθικ. Νικ. II, 3, 1104 b 8 κ.έ.

5. Ἀριστοτ. Ἠθικ. Νικ. X, 1, 1172 a 20 κ.έ. Πρβλ. καὶ Πολιτ. VIII, 6, 1341 a 14.

- β) τὸν παιδευτικὸν-ἀνθρωπιστικὸν χαρακτήρα ¹· καὶ
 γ) τὴν ρίζωσιν ἀμφοτέρων, παιδιᾶς καὶ παιδείας, εἰς τὴν συναισθημα-
 τικὴν καὶ προ-λογικὴν φάσιν τῆς παιδικῆς ζωῆς.

Γ'. Η ΠΑΙΔΕΥΟΥΣΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΕΙΑΝ» ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ
 ΚΑΙ ΕΝ Τῷ ΠΛΑΙΣΙῳ ΤΗΣ ΠΛΑΤΩΝΙΚΗΣ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑΣ

Εἶδομεν, ὅτι ἡ παιδευτικὴ τάσις καὶ ἀξιολόγησις τῆς χορείας καὶ πάσης ἐν γένει παιδαγωγούσης παιδιᾶς ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ψυχικοῦ περιεχομένου τῆς συνιστώσης αὐτὴν σωματικῆς ἢ φωνητικῆς κινήσεως, κρινομένου κατὰ λόγον καὶ κατ' ἀρετὴν. Πραγματοποιεῖται δὲ ἡ παιδευτικὴ αὕτη τάσις κατὰ τὰ πρῶτα παιδικὰ ἔτη διὰ τοῦ ἔθιςμοῦ. Τὴν ἠθικὴν ταύτην χαλιναγώγησιν καὶ ρυθμίσιν τοῦ ἡδονικοῦ στοιχείου τῆς παιδιώδους κινήσεως διαφωτίζει καλύ-
 τερον ἢ ὅλη πλατωνικὴ διδασκαλία περὶ τῆς σχέσεως σώματος καὶ ψυχῆς καὶ περὶ ἰσορροποῦ θεραπείας ἀμφοτέρων.

Κατὰ τὸν «Τίμαιον» «μία δὲ σωτηρία πρὸς ἄμφω, μήτε τὴν ψυχὴν ἄνευ σώματος κινεῖν μήτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἵνα ἀμυνομένη γίγνησθον ἰσορροπῶ καὶ ὑγιῇ» ². Καὶ κατὰ τὸν «Χαρμίδην» ἡ ὑγίεια ἢ ἡ νόσος τοῦ σώματος ἀποτελεῖ συνάρτησιν ἀντιστοίχου καταστάσεως τῆς ψυχῆς: «πάντα γὰρ ἔφη ἐκ τῆς ψυχῆς ὠρμῆσθαι καὶ τὰ κακὰ καὶ τὰ ἀγαθὰ τῷ σώματι καὶ παντὶ τῷ ἀνθρώπῳ» ³. Πρὸβλ. καὶ «Πολιτείαν» ⁴: «τὴν τοῦ σώματος ἕξιν καὶ τροφήν οὕχ ὅπως τῇ θηριώδει καὶ ἀλόγῳ ἡδονῇ ἐπιτρέψας ἐνταῦθα τετραμμένος ζήσει, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ὑγίειαν βλέπων, οὐδὲ τοῦτο πρεσβεύων, ὅπως ἰσχυρὸς ἢ ὑγιής ἢ καλὸς ἔσται, ἐὰν μὴ καὶ σωφρονήσιν μέλλῃ ἀπ' αὐτῶν, ἀλλ' αἰετὴν ἐν τῷ σώματι ἁρμονίαν τῆς ἐν τῇ ψυχῇ ἕνεκα συμφωνίας ἁρμοιόττους φανεῖται».

Τὴν σημασίαν τοῦ ἔθιςμοῦ εἰς καλὰς ἕξεις ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καὶ ἰδίως τῆς πρώτης, καθ' ἣν «κυριώτατον... ἐμφύεται πᾶσι τότε τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος» ⁵, ἐξάγει πολυαχοῦ ἡ πλατωνικὴ «Πολιτεία». Οὕτω λ.χ. ὁ Πλάτων διατείνεται, ὅτι «οὐποτ' ἂν γένοιτο ἀνὴρ ἀγαθός, εἰ μὴ παῖς ὢν εὐθὺς παῖζοι ἐν καλοῖς καὶ ἐπιτηδεύοι τὰ τοιαῦτα πάντα» ⁶. Παραλλήλως

1. Τὸν ἀνθρωπιστικὸν-παιδευτικὸν χαρακτήρα τῆς παιδιᾶς δέχεται ὁ Ἀριστοτέλης ὑπὸ τοῖς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας περιορισμούς· πρβλ. καὶ κατωτέρω τὴν ἀντίθεσιν παιδιᾶς-σπουδῆς κατ' Ἀριστοτέλην.

2. Τίμ. 88 b 5, πρβλ. 90 d καὶ Φαίδρ. 270 b κ.έ., Πολιτ. Γ 410 d κ.έ., 412 a.

3. Χαρμ. 156 e 6 κ.έ.

4. Πολιτ. Θ 591 c 5 κ.έ. Πρβλ. καὶ Γ 410 c κ.έ. Β 376 e κ.έ.

5. Νόμ. Ζ 792 e 1, πρβλ. Β 653 a 5 κ.έ.

6. Πολιτ. Η 558 b 4 κ.έ.

δὲ πρὸς τὴν ἐκτεθεῖσαν ἀπαίτησιν τῶν «Νόμων», ὅπως οἱ παῖδες ἐθίζωνται παίζοντες εἰς τὸ χαίρειν διὰ τὰ καλὰ καὶ λυπεῖσθαι διὰ τὰ κακὰ καὶ ἐν γένει εἰς ἐνεργείας καὶ συνηθείας, πρὸς τὰς ὁποίας ἤθελε συμφωνήσῃ βραδύτερον ὁ δρθὸς λόγος, τονίζει καὶ ἡ «Πολιτεία» τὴν σημασίαν τοῦ ἐθισμού τῶν νέων εἰς τὸ βλέπειν καὶ ἀκούειν χρηστά, «ὥνα ὥσπερ ἐν ὕγεινῳ τόπῳ οἰκοῦντες οἱ νέοι ἀπὸ παντὸς ὠφελῶνται, ὁπόθεν ἂν αὐτοῖς ἀπὸ τῶν καλῶν ἔργων ἢ πρὸς ὄψιν ἢ πρὸς ἀκοήν τι προσβάλῃ, ὥσπερ αὖρα φέρουσα ἀπὸ χρηστῶν τόπων ὕγιαν, καὶ εὐθὺς ἐκ παίδων λανθάνῃ εἰς ὁμοιότητά τε καὶ φιλίαν καὶ συμφωνίαν τῷ καλῷ λόγῳ ἄγουσα»¹. Τὴν διὰ τοῦ κατευθυνομένου ἐθισμού ρύθμισιν τῆς ἐλευθερίας τῶν σωματικῶν καὶ φωνητικῶν κινήσεων τῶν παίδων, ἥτις τὴν ἀσύδοτον παιδιὰν μετακοσμεῖ εἰς παιδεύουσαν, «καλήν»² καὶ ἔννομον»³ παιδιάν, ἐκφράζει καὶ ἐτέρα ἀπόφανσις τῆς «Πολιτείας»: «καὶ ἡ τῶν παίδων ἀρχή, τὸ μὴ εἶναι ἐλευθέρους εἶναι, ἕως ἂν ἐν αὐτοῖς ὥσπερ ἐν πόλει πολιτείαν καταστήσωμεν, καὶ τὸ βέλτιστον θεραπεύσαντες τῷ παρ' ἡμῖν τοιοῦτῳ ἀντικαταστήσωμεν φύλακα ὅμοιον καὶ ἄρχοντα ἐν αὐτῷ, καὶ τότε δὴ ἐλευθέρον ἀφίμεν»⁴.

Ὅτι ὁ εἰς ἀγαθὰς ἔξεις ἐθισμὸς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων θεμελιώνει τὴν ἠθικὴν ὑπόστασιν τοῦ ὑπὸ γένεσιν ἀνθρώπου, τονίζουν καὶ πλείους ἄλλαι ἀποφάνσεις τῆς «Πολιτείας», ἐξ ὧν σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰς περισσότερον χαρακτηριστικὰς: «ἀρχὴ παντὸς ἔργου μέγιστον, ἅλλως τε δὴ καὶ νέφρ καὶ ἀπαλῷ... μάλιστα γὰρ δὴ τότε πλάττεται καὶ ἐνδύεται τύπος, ὃν ἂν τις βούληται ἐνσημῆσθαι ἐκάστῳ»⁵. Καὶ ἡ «Πολιτεία» ἀποδίδει μεγίστην σημασίαν εἰς τὰς πρώτας παιδιὰς. Εὐνομία καὶ παρανομία ὑπὸ μορφὴν παιδιᾶς εἰσαγόμεναι εἰς τὰς ψυχὰς τῶν παιδίων, χωρὶς ταῦτα νὰ ἔχουν ἐπίγνωσιν καὶ γνῶσιν καὶ συνείδησιν⁶ τοῦ πράγματος, ἐπεκτείνονται καὶ κυριεύουν αὐτάς. Τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἦθος τῶν πρώτων παιδίων ἔχει γενικωτέραν καὶ βαθυτέραν ἐπίδρασιν ἐπὶ ὁλόκληρον τὴν παιδικὴν ψυχὴν καὶ προσωπικότητα: «τοῖς ἡμετέροις παισὶν ἐννομωτέρον εὐθὺς παιδιᾶς μεθεκτεόν»⁷ καὶ «διαν..., καλῶς ἀρξάμενοι παῖδες παίζειν, εὐνομίαν διὰ τῆς μουσικῆς εἰσδέξων-

1. Πολιτ. Γ 401 c 6 κ.έ. Πρβλ. καὶ Γ 402 a καὶ Ἀριστ. Πολιτ. VII, 17, 1336 b 1 κ.έ.

2. Πολιτ. Δ 425 a 2 «καλῶς παίζειν».

3. Πολιτ. Δ 424 e 6 «ἐννομωτέρον... παιδιᾶς μεθεκτεόν».

4. Πολιτ. Θ 590 e κ.έ.

5. Πολιτ. Β 377 a 12. Πρβλ. Νόμ. Ξ 765 e 3: «παντὸς... φυτοῦ ἢ πρώτῃ βλάστῃ καλῶς ὀρμηθεῖσα πρὸς ἀρετὴν τῆς αὐτοῦ φύσεως κυριωτάτῃ τέλος ἐπιθεῖναι τὸ πρόσφορον, τῶν τε ἄλλων φυτῶν καὶ τῶν ζώων ἡμέρων καὶ ἀγρίων καὶ ἀνθρώπων».

6. Πολιτ. Δ 424 d 3: «λανθάνει παραδουμένη», Γ 401 b 8: «λανθάνουσι... τρεφόμενοι», πρβλ. καὶ 401 d 1: «λανθάνῃ εἰς... συμφωνίαν... ἄγουσα».

7. Πολιτ. Δ 424 e 5 κ.έ.

ται»¹. Ἡ ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἀγωγή εἰς χρηστά ἥθη, ὁ εἰς τὴν «εὐθήθειαν», κατὰ κυριολεξίαν, ἐθισμός, θεμελιώνει τὴν «εὐλογίαν», τὴν «εὐαρμοσίαν», τὴν «εὐσχημοσύνην», τὴν «εὐρυθμίαν» καὶ τὴν «εὐνομίαν» τῶν μελλόντων πολιτῶν².

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀντιβολῆς καὶ παραλληλίας τῆς «Πολιτείας» πρὸς τοὺς «Νόμους» τοῦ Πλάτωνος καταφαίνεται, ὅτι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀντιλήψεων μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἔργων ὡς πρὸς τὴν ρίζωσιν τοῦ ὀρθολογιστικοῦ στρώματος τῆς παιδείας εἰς τὴν προ-λογικὴν φάσιν αὐτῆς, ἥτις κατ' οὐσίαν εἶναι ρύθμισις καὶ διαπαιδαγώγησις τῆς παιδείας. Ἀναμφιβόλως ὅμως εἶναι ἔμφανης ἡ προτίμησις τῶν «Νόμων» πρὸς τὴν διεξοδικὴν ἐξέτασιν τῶν παιδαγωγικῶν φαινομένων καὶ προβλημάτων τῶν πρώτων παιδικῶν ἐτῶν καὶ ἰδίως τῆς ζωῆς τῶν ὁρμῶν, ἐνστίκτων καὶ συναισθηματικῶν ἐν γένει κινήσεων τῶν παίδων.

Δ'. Η ΠΑΙΔΙΑ ΩΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΕΝ ΕΙΔΙΚΩΤΕΡᾷ ΕΝΝΟΙᾳ ΜΕΣΟΝ.
Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΑΡΧΗ ΤΟΥ «ΜΕΤΑ ΠΑΙΔΙΑΣ ΚΑΙ ΗΘΟΝΗΣ ΜΑΝΘΑΝΕΙΝ»
ΠΑΡΑ ΠΛΑΤΩΝΙ

Εἰς τὸ θέμα τῆς παιδείας διεξοδικῶς ἐπανερχεται ὁ Πλάτων εἰς τὸ Ζ' βιβλίον τῶν «Νόμων», ὅπερ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ὁργάνωσιν τῆς παιδείας καὶ τὴν παιδαγωγικὴν πράξιν ἐν τῇ πόλει τῶν «Νόμων».

Ἐνῶ δέ, ὡς εἶδομεν, εἰς τὸ Β' βιβλίον τοῦ πρεσβυτικοῦ τούτου ἔργου ὁ Πλάτων ἐξετάζει τὴν παιδείαν, καὶ δὴ καὶ τὴν μουσικογυμναστικὴν παιδείαν τῆς χορείας, ὡς μέσον διαμορφώσεως χρηστοῦ ἥθους κατὰ τὴν προ-λογικὴν βαθμίδα τῆς ἀγωγῆς, εἰς τὸ Ζ' βιβλίον, ὅπερ ἀποτελεῖ, οὕτως εἰπεῖν, τὸν κώδικα τῆς ἐκπαιδευτικῆς νομοθεσίας τῆς πολιτείας τῶν «Νόμων», ἐκτιθέμενον κατὰ μέγα μέρος οὐχὶ ὑπὸ αὐστηρῶς νομοθετικῆν μορφήν, ἀλλὰ «*διδαχῇ τινι καὶ νουθιτήσῃ μάλλον ἢ νόμοις*»³, ἐξετάζεται συστηματικώτερον καὶ πρακτικώτερον ἢ παιδεία ὡς μέσον ἀγωγῆς καὶ μαθήσεως. Ἐνταῦθα ὑποδεικνύεται ἡ ἐφαρμογὴ τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν τοῦ Β' βιβλίου, περὶ ἀγωγῆς τοῦ ἥθους διὰ τοῦ ἔθους, κατὰ βαθμίδας ἡλικίας.

1. Πολιτ. Δ 425 a 3 κ.ἐ. Πρβλ. ὅσα κατωτέρω γράφονται περὶ τῆς μουσικῆς παιδείας καὶ παιδείας καὶ Ἀριστοτ. «Πολιτικῶν» τὸ VIII βιβλίον, ἐνθα ὁ λόγος περὶ μουσικῆς παιδείας καὶ τῆς συμβολῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἠθικὴν ἀγωγήν.

2. Πολιτ. Γ 400 d 11 κ.ἐ.

3. Νόμ. Ζ 788 a 4. Τούτου ἕνεκα τὸ Ζ' βιβλίον δὲν εἶναι μόνον πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Β' βιβλίου, ἀλλὰ καὶ θεωρητικὴ ἐπέκτασις αὐτοῦ. Καὶ νομοθετικῆς δὲ μορφῆς διατάξεις ὑπάρχουν, ὡς ἡ περὶ γυμναστικῆς νομοθεσία ἐν Ζ 813 b κ.ἐ. κ.λπ.

Κατὰ τὴν πρώτην ἀπὸ τῆς γεννήσεως τριετίαν γίνεται ἡ ὑποτυπώδης καταβολὴ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἥθους διὰ τῆς ἀναλόγου ἀντιδράσεως τῆς τροφοῦ πρὸς τὰς ἐπιθυμίας, τὰς ἀποστροφάς, τοὺς κλαυθμούς, τὴν ἡρεμίαν καὶ τὴν κίνησιν τοῦ νηπίου. Ὁ ὑπὸ τῆς τροφοῦ χειρισμὸς τοῦ θυμικοῦ αὐτοῦ δέον νὰ διέπεται ὑπὸ τῆς ἀρχῆς : «οὐθ' ἡδονάς... διώκειν τὸν ὀρθὸν βίον οὐτ' αὖ τὸ παρὰπαν φεύγειν τὰς λύπας, ἀλλ' αὐτὸ ἀσπάξασθαι τὸ μέσον, ὃ νυνδὴ προσεῖπον ὡς ἔλεων ὀνομάσας»¹. Ἀντίστοιχον δὲ χαρακτηριστὸν μεσότητος μεταξὺ τῶν ἀκροτήτων τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης πρέπει νὰ ἔχουν καὶ αἱ πρῶται παιδιαί.

Κατὰ τὴν ἐπομένην βαθμίδα ἡλικίας (3-6 ἐτῶν) «*παιδιαί... εἰσὶν τοῖς τηλικούτοις αὐτοφρεῖς ἑνες, ἃς ἐπειδὰν συνέλθωσιν αὐτοὶ σχεδὸν ἀνευρίσκουσιν*»². Τὰ παιδιά δηλαδὴ τῆς ἡλικίας αὐτῆς κατὰ τὰς συγκεντρώσεις τῶν ἀφίρονται ἐλεύθερα νὰ ἐφευρίσκουν μόνα τὰς μορφὰς τῆς παιδιᾶς τῶν. Ὅριζεται ὁμως τρόπος ἐπιβλέψεως καὶ κατευθύνσεως αὐτῶν, ὥστε νὰ μὴ παραλείπεται καμμία εὐκαιρία πρὸς καλλιέργειαν τῆς «*κοσμιότητος*» καὶ πρόληψιν τῆς «*ἀκολασίας*».

Ἰδιαιτέρος καὶ διεξοδικώτερος λόγος γίνεται διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ βου ἔτους τῆς ἡλικίας καὶ ἐξῆς³ παιδιᾶς τῶν παίδων. Ἐνταῦθα προβλέπονται καὶ καθορίζονται ὁρισμένα καὶ σταθερὰ εἶδη παιγνίων. Εἰς ταῦτα περιλαμβάνονται πρῶτον τὰ ἀπλῶς εἰς εὐεξίαν, εὐκίνησιαν, ἐλαφρότητα καὶ κάλλος τοῦ σώματος τείνοντα, ἔπειτα τὰ ἀποτελοῦντα μίμησιν δι' ὀρχήσεως καὶ φωνῆς ποιητικοῦ κειμένου, συνδυασμὸν ὀρχήσεως καὶ ᾠδῆς, ἥτοι ἡ «*παιδιὰ τῆς χορείας*»⁴ κατὰ τὴν ὀρολογίαν τοῦ Β' βιβλίου, τέλος δὲ οἱ μεθ' ὅπλων χοροὶ, τὰ ἄνευ μουσικῆς «*ἐνόπλια παίγνια*», ἐκφράζοντα μίμησιν μυθικῶν προτύπων, ὡς τῶν Κουρήτων ἐν Κρήτῃ, τῶν Διοσκοῦρων ἐν Λακεδαιμόνι καὶ τῆς Ἀθηνᾶς⁵ ἐν Ἀθήναις.

1. Νόμ. Ζ 792 c κ.έ. Πρβλ. 793 a 4 : «*μέσον δὲ τινα (βίον) τέμνειν αἶε*».

2. Νόμ. Ζ 794 a.

3. Νόμ. Ζ 794 c 3 κ.έ. Πρβλ. Ἀλκιβ. 110 b 2 : «*ὁπότε ἀσπραγάζοις ἢ ἄλλην τινα παιδιὰν παίζεις*». Ὡς πρὸς τὴν παιδιὰν τῶν πεσσῶν καὶ κύβων βλ. Πολιτ. Α 333 b, Β 374 c, Γ 487 c-d, Φαίδρ. 274 d, Χαρμ. 174 b, Ἀλκιβ. 110 e. L. Radermacher, Vom Würfelspiel, Tod und Teufel (Aus dem Nachlass L. Radermachers. Mitget. von Albin Lesky) ἐν Anzeiger der Österr. Akad. der Wissen. 1955, 3, 16-23.

4. Νόμ. Β 673 d 4 καὶ Ζ 796 b 7. Βλ. περὶ αὐτῆς καὶ κατωτέρω εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς μελέτης.

5. Νόμ. Ζ 795 e κ.έ., 796 b 3 κ.έ., b 7, d 4. Πρβλ. καὶ Ἀριστοφ. Νεφέλ. 961 κ.έ. καὶ 988. Ἐν τῇ συστηματικῇ κατατάξει τῶν ἀντικειμένων τῆς μαθήσεως, αἱ παιδιαὶ ὑπάγονται ἐν τῷ Ζ' βιβλίῳ τῶν «*Νόμων*» εἰς τὴν «*ὀρχησιν*», ἥτις μετὰ τῆς «*πάλης*» ἀποτελεῖ τὰ μαθήματα τῆς γυμναστικῆς. Ὁ ἕτερος κλάδος τῶν μαθημάτων, ὁ καλλιεργῶν τὴν «*ἐὐνυχίαν*» (τὴν ἀρετὴν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς), εἶναι ἡ μουσικὴ

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς πρὸς τὰς παιδικάς, νοο-
 μένας ἐν τῇ στενῇ παιδικῇ ἐννοίᾳ αὐτῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει μέχρι
 τοῦ 21ου ἔτους τῆς ἡλικίας 3 βαθμίδας αὐτῆς, ἐκάστην ἐξ ἑπτὰ ἐτῶν: «οἱ
 γὰρ ταῖς ἐβδομασί διαιροῦντες τὰς ἡλικίας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λέγουσιν οὐ
 κακῶς»¹. Φρονεῖ δὲ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι πρὸς τὴν διαίρεσιν ταύτην τῆς ἡλι-
 κίας εἰς φάσεις καὶ πρὸς τὰς βαθμίδας τῆς ψυχικῆς ἐξελίξεως τῶν παίδων
 πρέπει νὰ προσαρμύζεται καὶ ἡ ἀνατροφή καὶ παιδεία αὐτῶν: «δεῖ δὲ τῇ
 διαιρέσει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν· πᾶσα γὰρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσ-
 λεῖπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν»², προσθῆτει δὲ ἄλλαχού, ὅτι «τὸ
 ...πρέπον καὶ τὸ μὴ πρέπον ταῖς ἡλικίαις οὐ χαλεπὸν διορίσαι»³.

Τὸν περὶ παιδιῶν λόγον εἰδικώτερον ὁ Ἀριστοτέλης ἐντοπίζει εἰς τὴν
 πρώτην ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἑπταετίαν, ἥτις ὡς πρώτην μὲν φάσιν της περι-
 λαμβάνει τὴν βρεφικὴν ἡλικίαν⁴, δευτέραν «τὴν ἐχομένην» ταύτης μέχρι
 πέντε ἐτῶν⁵ καὶ τρίτην τὴν ἡλικίαν ἀπὸ 5-7 ἐτῶν⁶. Γενικῶς περὶ τῆς
 πρώτης ἑπταετίας παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὰ ἑξῆς: Διὰ τὰ διανύοντα
 αὐτὴν παιδιά δὲν ἐνδείκνυνται οὔτε διδασκαλία οὔτε μάθησις⁷· μόνον οἱ
 ἔχοντες ἡλικίαν 5-7 ἐτῶν παῖδες πρέπει νὰ προπαρασκευάζωνται διὰ τὴν ἀπὸ
 τοῦ 7ου ἔτους μέλλουσαν νὰ ἀρχίσῃ συστηματικὴν διδασκαλίαν των, παρι-
 στάμενοι ὡς «θεωροί», ὡς θεαταὶ τῶν μαθημάτων ἐκείνων, τὰ ὅποια θὰ
 διδασθῶν βραδύτερον⁸. Ὡσαύτως ὁ φιλόσοφος ἀπαγορεύει τὴν ὑποβολὴν
 τῶν παιδιῶν τούτων εἰς ἐπιλόνους καὶ ἀναγκαστικὰς ἀσκήσεις. Συνιστᾷ ὁμοῦς
 τὰς παιδικὰς ὡς μέσον τῆς ἀπαραιτήτου κινήσεως αὐτῶν, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς

ἐν εὐθείᾳ ἐννοίᾳ (Z 795 d 6 κ.έ.). Παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ ὅρος «ὄρχησις» ἐνταῦθα χορη-
 σιμοποιεῖται μὲ περιεχόμενον εὐρύτερον ἢ ἐν τῷ Β' βιβλίῳ τῶν «Νόμων». Ἐκεῖ ἡ
 ὄρχησις ἦτο τμῆμα τῆς χορείας, ὀριζομένης ὡς συνόλου ὀρχήσεως καὶ ᾠδῆς (B 654 b
 3). Ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν ὄρχησιν ὑπάγεται τὸ μὲν ἢ χορεία τοῦ Β' βιβλίου (Z 795 e
 1-2), τὸ δὲ ἢ χάριν εὐθείας, ἐλαφρότητος καὶ κάλλους τοῦ σώματος ὄρχησις. Ἄλλ'
 ἐλαστικότης περὶ τὴν ὀρολογίαν δὲν εἶναι ἀσυνήθης παρὰ Πλάτωνι. Βλ. Κωνστ.
 Βουρβέρη, Plato und die Barbaren, Athen, 1938. Τοῦ αὐτοῦ, Πλάτων καὶ
 ἱστορία (περιοδ. «Πλάτων», τ. 6ος, 1954).

1. Πολιτικ. VII, 17, 1336 b 37 κ.έ. Τὸ χωρίον παρατίθεται κατὰ τὴν ὁρθὴν
 διόρθωσιν τοῦ Muretus: «κακῶς» ἀντὶ τοῦ: «καλῶς» τῶν κωδ. Γ, Π.

2. Πολιτικ. VII, 17, 1337 a 1 κ.έ.

3. Πολιτικ. VIII, 6, 1340 b 33.

4. Πολιτικ. VII, 17, 1336 a 3 κ.έ.

5. Πολιτικ. VII, 17, 1336 a 23 κ.έ.

6. Πολιτικ. VII, 17, 1336 b 35 κ.έ.

7. Πολιτικ. VII, 17, 1336 a 24.

8. Πολιτικ. VII, 17, 1336 b 36. Πρβλ. ὡς πρὸς τὸ «θεωροὺς» Πλάτ. Πολιτ.
 Z 537 a 4: «καὶ εἰς τὸν πόλεμον ἔφαμεν τοὺς παῖδας εἶναι ἀκτίον ἐπὶ τῶν ἵππων
 θεωροὺς».

ἀργίας τῶν σωμάτων¹. Ἀλλαχοῦ ὁ Ἀριστοτέλης συνιστᾷ διὰ τὰ νήπια τὸ παίγνιον τῆς «Ἀρχύτου πλαταγῆς», τὴν διὰ τοῦ κροτάλου δηλαδὴ παιδιάν, ἵνα ταῦτα εὐρίσκουν εἰς αὐτὴν κάποιαν ἀπασχόλησιν καὶ διέξοδον τῆς πρὸς κίνησιν ὁρμῆς καὶ «χρώμενοι ταύτῃ (τῇ πλαταγῇ) μηδὲν καταγνύωσι τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν»². Τὰ μεγαλύτερα παιδιά δὲν χρειάζονται πλέον τὴν πλαταγὴν· πλαταγὴ δι' αὐτὰ εἶναι ἡ (συστηματικὴ) παιδεία³.

Ἡ περὶ τῶν εἰρημένων παιδιῶν πρώτη ἀπαίτησις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει ὡς ἑξῆς : «δεῖ δὲ καὶ τὰς παιδιάς εἶναι μῆτε ἀνελευθέρους μῆτε ἐπιπόρους μῆτε ἀναιμμένας»⁴. Δὲν πρέπει δηλαδὴ αἱ παιδιαὶ νὰ ἐκτρέπωνται τῆς ὁρθῆς μεσότητος⁵, καθιστάμεναι εἴτε ἀνελεύθεροι ἢ ἐπίπονοι εἴτε λιαν χαλαραί.

Ἡ δευτέρα ἀπαίτησις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν παιδικῶν παιδιῶν εἶναι, ὅτι αὗται πρέπει νὰ προπαρασκευάζουν τὸν δρόμον πρὸς τὰς μετέπειτα σοβαρὰς ἀσχολίας τῶν παίδων : πάντα γὰρ δεῖ τὰ τοιαῦτα προοδικοῦν πρὸς τὰς ὑστερον διατριβάς διδὲ τὰς παιδιάς εἶναι δεῖ τὰς πολλὰς μιμήσεις τῶν ὑστερον σπουδαζομένων»⁶.

Τὴν ὑπόδειξιν ταύτην κάμνει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθῶν τὸν Πλάτωνα, ὅστις ὡσαύτως συνιστᾷ παιδαγωγικὴν ρύθμισιν τῶν παιδιῶν, προπαρασκευάζουσιν τὴν ἐπαγγελματικὴν ἀγωγὴν καὶ ζωὴν τῶν παίδων. Κατὰ τὸν Πλάτωνα πρέπει τῆς συστηματικῆς μορφώσεως τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐιδικοτήτων νὰ προηγήται ρύθμισις τῶν παιγνίων σύμφωνα πρὸς τὰς ἰδιοφυίας καὶ τὰς ἐπαγγελματικὰς κλίσεις καὶ ροπὰς τῶν παιδιῶν :

«Λέγω δὴ καὶ φημι τὸν διοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθὺς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἐκάστοις προσήκουσιν». Ἀκολουθοῦν αἱ εἰδικαὶ ὑποδείξεις, πῶς πρέπει νὰ παίζῃ ὁ μέλλων γεωργός, ὁ μέλλων οἰκοδόμος κ.ο.κ. καὶ παρατηρεῖται γενικῶς : «...χορὴ... παίζοντα ἢ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα, καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκείσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἱ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν. κεφάλαιον δὲ παιδείας λέγομεν τὴν ὁρθὴν τροφὴν, ἣ τοῦ παίζοντος τὴν ψυχὴν εἰς ἔρωτα μάλιστα

1. Πολιτικ. VII, 17, 1336 a 25 κ.έ.

2. Πολιτικ. VIII, 6, 1340 b 25 κ.έ. (=Ἀρχότ. 47 A 10 ἐν Diels - Kranz., Vorsokr. 1951, A', σ. 424).

3. Πολιτικ. VIII, 6, 1340 b 30.

4. Πολιτικ. VII, 17, 1336 a 28 κ.έ.

5. Περισσότερα περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ μεσότητος τῆς ἀρετῆς εἰς τὰς παιδιάς, ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν τῶν ἔννοιαν, βλέπε κατωτέρω.

6. Πολιτικ. VII, 17, 1336 a 32 κ.έ. Ὁ μιμητικὸς οὗτος χαρακτὴρ τῶν παιδιῶν δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην καὶ ἄρσιν τοῦ οὐσιώδους γνωρίσματος τῆς αὐταρχείας τῶν, περὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε λόγος εἰς τὸ Α' κεφάλαιον.

ἄξει τούτου, ὃ δεήσει γενόμενον ἄνδρ' αὐτὸν τέλειον εἶναι τῆς τοῦ πράγματος ἀρετῆς»¹.

Σκοπιμότητά τινα ἀπλῶς τεχνικῆς-ἐπαγγελματικῆς φύσεως ἔχει καὶ ἡ σύστασις τοῦ Πλάτωνος ἐν Πολιτ. Ε 466 e 4 κ.έ. (πρβλ. καὶ Ζ 537 a), ὅπως ὀδηγῶνται εἰς τὸν πόλεμον καὶ τὰς μάχας ὡς «*θεωροί*», θεαταί, οἱ εὐρωστώτεροι παῖδες, ἵνα λαμβάνουν ἰδέαν τοῦ πολεμικοῦ ἔργου καὶ τῶν στρατιωτικῶν καθηκόντων, τὰ ὅποια θὰ κληθοῦν νὰ ἐκπληρώσουν καὶ αὐτοὶ ἅμα τῇ ἐνηλικιώσει των, καὶ ἵνα παρέχουν εἰς τοὺς γονεῖς των βοηθητικὰς ὑπηρεσίας. Ὁ κυριώτερος ὅμως σκοπὸς τῆς «*θεωρίας*» ταύτης εἶναι ἡ διάπλασις τοῦ πολεμικοῦ ἡθους τῶν παιδῶν. Καὶ τὰ τέκνα δὲ τῶν ἐπαγγελματιῶν συνήθως καλοῦνται ἀπὸ τοὺς γονεῖς των εἰς τὰ ἐργαστήρια, ἵνα τοὺς παρακολουθοῦν ἐργαζομένους, οὕτω δὲ παίζοντες καὶ θεώμενοι εισάγονται εἰς τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ πρὸ παντὸς ἀποκτιῶσι τὸ οἰκείον ἐπαγγελματικὸν ἦθος.

Ἡ διὰ τῶν παιδιῶν ἀγωγή, ἡ ἀποτελοῦσα, ὡς εἶδομεν, κοινὸν παιδευτικὸν αἷτημα τοῦ τε Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐκτείνεται, εἰδικώτερον παρὰ Πλάτωνι, καὶ ἐπὶ τῆς διδακτικῆς τοῦ μανθάνειν, προβαλλομένη ὡς διδακτικὴ ἀρχὴ τοῦ «*μετὰ παιδιᾶς τε καὶ ἡδονῆς μανθάνειν*»². Εἶναι ἡ θεωρητικὴ ἐπιβίωσις τοῦ διδακτικοῦ τύπου τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος «*ἐπαίξεν ἅμα σπουδάζων*»³, διδάσκων καὶ ὠφελῶν τοὺς συνόντας. «*Παίζοντας τρέφε*», εἶναι θεμελιώδης ἀπαίτησις τῆς πλατωνικῆς «*Πολιτείας*», προκειμένου περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς διὰ τούτων διαλεκτικῆς προπαιδείας⁴.

Ἡ παιδαγωγικὴ καὶ διδακτικὴ αὕτη ἀπαίτησις προβάλλεται πρῶτον μὲν, διότι ὁ ἐλεύθερος οὐδὲν μάθημα πρέπει νὰ μανθάνῃ ὑπὸ τὸ κράτος βίας καὶ καταναγκασμοῦ, ἐφόσον «*ψυχῇ βίαιον οὐδὲν ἔμμονον μάθημα*», δεύτερον δὲ διότι μόνον ἐν τῇ ἀδεσμεύτῳ καὶ εὐθύμῳ ἀτμοσφαιρᾷ τῆς παιδιᾶς καθίσταται δυνατὴ ἡ διάγνωσις τῶν ἰδιοφυῶν καὶ φυσικῶν κλίσεων

1. Νόμ. Α 643 b 4 κ.έ. Ὅτι ἐνταῦθα ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς καρπώσεως τῆς παιδιᾶς ἢ περὶ ὑποτυπώδους προεπαγγελματικῆς ἀγωγῆς, δεικνύει ἡ ἀμέσως ἀκολουθοῦσα (643 d 6 κ.έ.) ἐκθεσις τῆς οὐσίας τῆς ἀληθοῦς παιδείας, «*τῆς πρὸς ἀρετὴν ἐκ παιδῶν παιδείας*», τῆς ἀνθρωπιστικῆς, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Τὴν ἀληθινὴν ταύτην παιδείαν διαστέλλει σαφῶς ὁ Πλάτων ἀπὸ οἰανδήποτε ἄλλην (λεγομένην κακῶς) παιδείαν, «*εἰς χρήματα τένουσιν ἢ τινα πρὸς ἰσχὺν ἢ καὶ πρὸς ἄλλην τινὰ σοφίαν ἄνευ νοῦ καὶ δίκης*», παιδείαν «*βράβανσον, ἀνελεύθερον καὶ οὐκ ἀξίαν τὸ παράπαν παιδεῖαν καλεῖσθαι*». Πρβλ. καὶ Νόμ. Β 659 d κ.έ. Πλείονα περὶ τούτων βλ. ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Μόρφωσις καὶ ἀνθρωπισμός, 1946.

2. Πλάτ. Νόμ. Ζ 819 b 3. Ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτ. VIII, 5, 1339 a 28 κ.έ.) ἀντιθέτως λέγει, ὅτι ἡ μάθησις δὲν γίνεται διὰ παιγνίων, ἀλλὰ μετὰ λύτης.

3. Ξενοφ. Ἀπομν. Ι, 3, 8, πρβλ. αὐτ. IV, 1, 1 κ.ά.

4. Πλάτ. Πολιτ. Ζ 536 d 5 κ.έ.

και δεξιοτήτων τῶν παίδων: «μὴ τοίνυν βίᾳ ... τοὺς παῖδας ἐν τοῖς μαθήμασιν, ἀλλὰ παίζοντας τρέφε, ἵνα καὶ μᾶλλον οἷός τ' ᾦς καθορᾶν ἐφ' ὃ ἔκαστος πέφυκεν»¹.

Τὸ μετὰ παιδείας καὶ ἡδονῆς μανθάνειν εἶναι ἀρχὴ τῆς παρ' Αἰγυπτίους κρατούσης διδακτικῆς μεθόδου τῶν μαθηματικῶν, τὴν ὁποίαν ἐκθύμως εἰς τοὺς «Νόμους» του συνιστᾷ ὁ Πλάτων. Τὸ παράδειγμα τῶν Αἰγυπτίων, τοὺς ὁποίους θὰ ἴδωμεν καὶ δι' ἄλλην ἀρετὴν τῶν ἐπαινουμένων ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, εἶναι κατὰ τοῦτο ἀξιομίμητον, καθόσον μετὰ τῆς ἀνωτέρω διδακτικῆς ἀρχῆς συνδυάζει δύο ἀκόμη διδακτικὰ πλεονεκτήματα, ἥτοι τὸ ἐποπτικῶς διδάσκειν καὶ τὸ διδάσκειν τὰ ἀπαραίτητα καὶ τὰ προσιτὰ εἰς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν διδασκομένων².

Ε'. ΠΑΙΔΙΑ, ΠΑΙΖΕΙΝ ΚΑΙ ΠΑΙΓΝΙΟΝ ΕΞΩ ΚΑΙ ΠΕΡΑΝ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΠΑΙΔΙΑ - ΣΠΟΥΔΗ. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Τὰ παίγνια καὶ αἱ παιδιαί, ἀπὸ φαινομένου ἀρχῇθεν τῆς παιδικῆς ηλικίας ἰδίῳ, ἐκτείνονται εἰς ὅλας τὰς φάσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς μέχρι καὶ τῆς πρεσβυτικῆς. Παρὰ τὴν παιδικὴν παιδιὰν ὑπάρχει ἡ «πρεσβυτῶν ἔμφρων παιδιὰ»³, τὴν ὁποίαν παίζουν «παῖδες πρεσβῦται»⁴, ὡς λ.χ. οἱ ἐν τοῖς «Νόμοις» τοῦ Πλάτωνος πρὸς ἀλλήλους περὶ νομοθεσίας διαλεγόμενοι⁵. Τὸ παίζειν δὲν εἶναι μόνον παιδικόν, ἀλλ' ἀνθρώπινον φαινόμενον ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς, αἱ δὲ μορφαὶ αὐτοῦ, εἴτε ὡς ἀπλῆς, αὐθορμήτου καὶ φυσικῆς ἐκδηλώσεως εἴτε ὡς καθιερωμένου καὶ συντεταγμένου βιοτικοῦ καὶ παιδευτικοῦ θεσμοῦ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἀπετέλεσαν τὸ πρὸς τὴν παιδείαν σύστοιχον θέμα, ὅπερ τὸσον ἀπησχόλησε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν αὐτῶν θὰ παρακολουθήσωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα ὅλας τὰς εἰρημένας πλευρὰς καὶ μορφὰς τοῦ παίζειν, ἐν στενῇ συνεπαφῇ πρὸς τὰς μετ' αὐτοῦ συνδεομένας ἐννοίας, εἴτε διὰ σχέσεως παραλληλίας, συνωνυμίας καὶ ομοιότητος εἴτε διὰ σχέσεως ἀντιβολῆς καὶ ἀντιθέσεως. Ἡ θεώρησις αὕτη τῆς

1. Πλάτ. Πολιτ. Ζ 536 e 6 κ.έ. Πρβλ. αὐτ. Η 548 b 7.

2. Νόμ. Ζ 819 a κ.έ. Διεξοδικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἀποσπάσματος τούτου βλ. ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, Α' Βαθραϊκά. Ἀθῆναι, 1938, σ. 46 καὶ 133 κ.έ. Πρβλ. καὶ W. Jaeger, Paideia, III, 1947, σ. 338 κ.έ. καὶ Julia Kerschensteiner, Plato und der Orient, Stuttgart, 1945.

3. Νόμ. Σ 769 a 1.

4. Νόμ. Δ 712 b 2. Ὡς πρὸς τὴν ἐν Τιμ. 22 b 4 πρὸς Σόλωνα ρῆσιν τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων: «Ἑλλῆνες αἱ παῖδες εἰσι, γέρον δὲ Ἑλλῆν οὐκ εἰσιν» βλ. Α. Ε. Taylor, A Commentary on Plato's Timaeus, 1928, σ. 52 κ.έ.

5. Νόμ. Γ 685 a 7: «περὶ νόμων παίζοντας παιδιὰν πρεσβυτικὴν σόφρονα».

σχέσεως τῶν περὶ τὸ «παίζειν» κινουμένων ἔννοιῶν πρὸς τὴν κεντρικὴν ἔννοιαν τῆς παιδείας ἀποτελεῖ τὴν ἐνδεδειγμένην ἀφετηρίαν καὶ τῆς παραλλήλου γλωσσικῆς ἐρεύνης τῶν ἀντιστοίχων λέξεων καὶ οἰκείων φραστικῶν τρόπων. Τῆς ἐννοιολογικῆς καὶ γλωσσικῆς ἐρεύνης¹ τῶν μορφῶν τοῦ παίζειν θὰ προτάξωμεν βραχεῖαν ἔκθεσιν τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ μεσότητος τῆς ἀρετῆς, ἐφαρμοζομένης εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς ἐν τῇ παιδείᾳ ἡδονῆς.

Ι. Ἡ περὶ τὴν ἡδονὴν ἐν τῇ παιδείᾳ μεσότης κατ' Ἀριστοτέλην.

Εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει ἐφαρμογὴν τῆς περὶ μεσότητος τῆς ἀρετῆς θεωρίας² του εἰς τὰς παιδείας, νοουμένας ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν τῶν ἔννοιαν. Κατὰ ταύτην, ἡ συνοδεύουσα τὴν παιδίαν ἡδονή, «τὸ ἡδὺ ἐν τῇ παιδείᾳ»³, μεσότητα μὲν ἔχει τὴν «εὐτραπείαν», ἥτις εἶναι καὶ ἡ ἀρετὴ τῆς παιδιῶδους ἡδονῆς, ἀκρότης δὲ τὴν «βωμολοχίαν», ὡς ὑπερβολὴν ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν «ἀρχοικίαν», ὡς ἔλλειψιν ἀφ' ἑτέρου.

Τὴν ἀξιολογικὴν ταύτην διαβάθμισιν τῆς παιδιῶδους ἡδονῆς, ἀπὸ τῆς μιᾶς ἀκρότης μέχρι τῆς ἄλλης, ἐπεξηγεῖ καλύτερον ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ

1. Ἡ ἔρευνα αὕτη δὲν ἔχει ἀξιώσεις πληρότητας, ἐφόσον οὔτε εἰς τὰς ἔννοιās (καὶ λέξεις) τὰς συναφείς πρὸς τὴν σπουδὴν καὶ τὴν παιδείαν οὔτε εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ τὴν σύγχρονον, λογίαν τε καὶ λαϊκὴν, χρῆσιν τῶν οἰκείων λέξεων ἐκτείνεται. Ἄλλ' εἶναι δείγμα, ἔστω καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως, μιᾶς γλωσσικῆς πλευρᾶς τῶν εἰς τὸν Πλάτωνα μελετῶν, τὴν ὁποίαν ἡ διεθνὴς ἔρευνα δικαιούται νὰ ἀναμένῃ ἀπὸ τοὺς ἀρμοδιωτέρους πρὸς τοῦτο Ἑλλήνας φιλολόγους, καὶ ἰδίως τοὺς νέους, τοὺς ἀπηλλαγμένους γλωσσικῶν μονομερειῶν καὶ φανατισμῶν! Καὶ εἶναι ἀκόμη ἡ μικρὰ αὕτη ἔρευνα καὶ μία ἐπιβεβλημένη γλωσσοδιφικὴ προέκτασις τῆς παρούσης φιλολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς πραγματείας, οἰκεία εἰς τόμον μνημόσυνον τοῦ Ἀρχηγέτου τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης. Ἦδη εἰς τὰς μελέτας ἡμῶν: «Τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας εἰς τὸν «Φιλοκτέτην» τοῦ Σοφοκλέους» (περιοδ. «Πλάτων», τόμ. 1 (1949), σ. 129 κ.ἑ.), «Ὁ παιδεύων διάλογος» (περιοδ. «Πλάτων», τόμ. 6 (1954), σ. 4 κ.ἑ.) καὶ «Πλάτων καὶ ἱστορία» (περιοδ. «Πλάτων», τόμ. 6 (1954), σ. 179 κ.ἑ.) παρῆσχον καὶ ἄλλα τοιαῦτα δοκίμια ἐννοιολογικῆς - γλωσσικῆς ἐρεύνης, συνοδευόμενα ἀπὸ ζωγράων καὶ πλήρη χρηστῶν ἐλπίδων παρακείμενα πρὸς τοὺς νέους ὁμοτέχνους μας, ὅπως ἐπιδοθοῦν εἰς οὕτω νοουμένας γλωσσικὰς ζητήσεις.

2. Ἠθικ. Νικομ. ΙΙ, 6, 1106 b 36 κ.ἑ.: «ἔστιν ἄρα ἀρετὴ ἑξὶς προαιρεικῇ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὀρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν, τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν». Ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «μέσου» παρὰ Πλάτωνι βλ. Πολιτ. Ι 619 a, Κριτί. 112 c 3, Νόμ. Ε 728 e, Ξ 756 e 9, Ζ 793 a, Ἐπιστ. Η 355 d 3. Πλεῖον περὶ μέσου καὶ μέτρου παρὰ Πλάτωνι βλ. ἐν Κω σ. τ. Ι. Βουρβέρη, Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, Α', 1938, σ. 74 - 75.

3. Ἠθικ. Νικομ. ΙΙ, 7, 1108 a 23 κ.ἑ.

Δ' βιβλίον τῶν «Ἡθικῶν Νικομαχείων» του ¹. Κατὰ τοῦτο ἡ ἐν τῇ «*ὁμιλίᾳ*» καὶ τῇ «*διαγωγῇ*» παιδιὰ τότε μόνον εἶναι ἀγαθὴ, ὅταν εἶναι «*ἐμμελὴς*», «*χαρίεσσα*», «*εὐτράπελος*» καὶ «*εὐτροπος*». Ἀνάλογα δὲ εἶναι καὶ τὰ διὰ τῶν ἐμμελῶν παιδιῶν καλλιεργούμενα ἦθη καὶ ἀντίστοιχοι οἱ φορεῖς αὐτῶν ἀνθρώποινοι τύποι.

Συναφὴς πρὸς τὴν μέσσην ἔξιν τῆς παιδιᾶς εἶναι καὶ ἡ «*ἐπιδεξιότης*» ². Ἴδιον τοῦ ἐπιδεξίου εἶναι νὰ λέγῃ καὶ νὰ ἀκούῃ, ὅσα ἀρμόζουν εἰς τὸν φρόνιμον καὶ ἐλευθέριον ἄνδρα. Ὁ τοιοῦτος ὅμως ἐπιδέξιος καὶ χρηστὸς ἀνὴρ δὲν εἶναι κακὸν νὰ γίνεται ἐνίοτε καὶ εὐτράπελος, ἥτοι νὰ λέγῃ καὶ νὰ ἀκούῃ καὶ τινα, περιλαμβανόμενα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σώφρονος παιδιᾶς καὶ τοῦ καλῶς σκώπτειν.

Καὶ τὸ πρὸς τὴν παιδιὰν συναφὴς γελοῖον ³ ἐνέχει διαβαθμίσεις, κινουμένας ἀπὸ τῆς ὑπερβολῆς τῆς αἰσχρολογίας καὶ τῆς φορτικῆς βωμολοχίας ⁴ μέχρι τῆς ἐλλείψεως πάσης διαθέσεως πρὸς ἀστεῖσμόν, εἴτε λεγόμενον εἴτε ἀκουόμενον. Ἡ ὀρθὴ μεσότης τοῦ γελοίου ἐγκτεται εἰς τὴν εὐτραπελίαν τοῦ «*εὖ σκώπτειν*». Σημαίνει δὲ τοῦτο : λοιδορεῖν κατὰ τρόπον ἐπιτρεπόμενον, λέγειν μὴ ἀπρεπῇ, ἀλλ' ἀρμόζοντα εἰς ἐλευθέριον ἄνδρα, καὶ μὴ λυπεῖν ἢ καὶ τέρπειν τοὺς σκωπτομένους καὶ ἀκούοντας.

Τούτων ἕνεκα, ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκρίνει διὰ τὰς συναναστροφὰς καὶ διαγωγὰς μόνον τὸν φορεὰ τῆς περὶ τὰς παιδιὰς μεσότητος εὐτράπελον, χαρίεντα καὶ ἐπιδέξιον ἄνδρα, ἀποκλείει δὲ αὐτῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν βωμολόχον, ὡς ἐνοχλητικὸν μὲ τὰς χονδροειδεῖς αἰσχρολογίας του, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν μὴ λέγοντα μὴδὲ σηκώνοντα ἀστεῖα, ὡς σκληρόν, ἀγροῖκον καὶ ἀχρηστον· διότι οὗτος «*οὐθὲν συμβαλλόμενος πᾶσι δυσχεραίνει*» ⁵. Πάντως κατὰ τὸν φιλόσοφον πρᾶπει νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῆς παιδιᾶς τοῦ ἐλευθερίου καὶ πεπαιδευμένου καὶ τῆς παιδιᾶς τοῦ ἀνδραποδώδους καὶ ἀπαιδεύτου ⁶.

II. Ἀπλούστεραι μορφαὶ τοῦ παίξιν.

α) Τὸ ἀπλῶς «*παίζειν*».

Ἐνταῦθα ὑπάγονται αἱ κατωτέρω σημειούμεναι μνηεῖα ⁷, ἐκφράζουσαι

1. Ἡθικ. Νικομ. IV, 7, 1127 b 33 κ.έ.

2. Ἡθικ. Νικομ. IV, 8, 1128 a 17 κ.έ. Πρβλ. Ξεν. Ἀγῃσ. 11.

3. Ἡθικ. Νικομ. IV, 8, 1128 a 13 κ.έ. Περὶ τοῦ «*γελοίου*» παρὰ Πλάτωνι βλ. κατωτέρω.

4. Πρβλ. καὶ Ἀριστοτ. Πολιτ. VII, 17, 1336 b 3 κ.έ.

5. Ἡθικ. Νικομ. IV, 8, 1128 b 2 κ.έ.

6. Ἡθικ. Νικομ. IV, 8, 1128 a 20 κ.έ.

7. Ἐκάστης ἐξεταζομένης κατηγορίας ἐννοιῶν καὶ λέξεων παρατίθενται ὀλίγα παραδειγματικά χωρία, τῶν λοιπῶν ὑποδεικνυμένων διὰ παραπομπῶν εἰς τὸ πλατωνικὸν κείμενον.

ἀπλῆν ἐνέργειαν τοῦ παίζειν, συνισταμένην εἰς τερπνὴν παιδιώδη κίνησιν: «οἱ μὲν οὖν πολλοὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἔπαιζον ἕξω» (Λύσ. 206 e, πρβλ. αὐτ. 207 b): «καταψήσας οὖν μου τὴν κεφαλὴν καὶ συμπίεσας τὰς ἐπὶ τῷ αὐχένι τρίχας — εἰώθει γάρ, ὁπότε τύχοι, παίζειν μου εἰς τὰς τρίχας — ...» (Φαίδ. 89 b). Πρβλ. καὶ Φαίδρ. 229 b, c. Ὡς πρὸς τὸ «ἀστραγαλίζειν» καὶ τὰς παιδιάς τῶν κύβων καὶ τῶν πεσσῶν βλ. τὰς ἐν σελ. 489 (ὑποσ. 3) παραπομπάς. Πρβλ. καὶ Νόμ. Ζ 789 b κ.ἑ.

β) Τὸ «ἐν λόγοις παίζειν».

Τοῦτο γίνεται:

1) Πρὸς ἀστείμον καὶ εὐτραπeliαν, εἰρωνειαν¹ καὶ περιαγωγὴν εἰς διαλεκτικὴν ἢ ἑριστικὴν δυσχέριαν: «προσέπαιζόν τε τὸν Κτήριππον καὶ εἰπον» (Εὐθύδ. 285 a): «παίζεις, ὦ Σώκρατες· πάνν γὰρ νεανικῶς τῷ ἀνδρὶ βεβοήθηκας» (Θεαιτ. 168 c 6). Πρβλ. Κρίτ. 46 d, Μενεξ. 235 c 6, Θεάγ. 125 e, 128 c, Γοργ. 499 b, 500 b, Μέν. 79 a, Θεαιτ. 145 b 10, c 3, 168 e, 174 a κ.ἑ. *Εραστ. 135 a. Ἰδιαιτέρως μνημονεύμεν ἐνταῦθα τὴν παιγνιώδη συνομιλίαν Σωκράτους καὶ Ἀγάθωνος ἐν Συμπ. 175 c-e, καθ' ἣν λέγεται, ὅτι εἰς τοὺς παραπλεύρως σοφοῦ ἀνδρὸς καθημένους μεταδίδεται ἡ σοφία, ὅπως κυκλοφορεῖται τὸ ὕδωρ εἰς τὰ συγκοινωνοῦντα ἀγγεῖα, «ῥέον ἐκ τῆς πληρεστέρας εἰς τὴν κενωτέραν κύλικα» (175 d 6). Ἀστεῖος εἶναι ὁ ἐν Συμπ. 189 a ὑπαινιγμὸς τοῦ Ἀριστοφάνους εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ἱατροῦ Ἐρυξιμάχου περὶ ὑγιείας ὡς ἰσορροπίας καὶ ἁρμονίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὁργανισμοῦ.

Οὁ πρῶτος ἐρωτικὸς λόγος τοῦ Σωκράτους ἐν τῷ «Φαίδρῳ» (237 a κ.ἑ.) εἶναι «παιδιά», παιγνιώδης ἀμιλλα πρὸς τὸν περὶ ἔρωτος λόγον τοῦ Λυσίου καὶ τοὺς ἄλλους ἔχοντας τὸ αὐτὸ θέμα λόγους, δι' ὧν αἱ ρητορικαὶ σχολαὶ τῆς ἐποχῆς ἔκαμνον θόρυβον καὶ ἐντύπωσιν². Λόγος ἐρωτικὸς «σπουδαῖος» εἶναι ὁ περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἔρωτος δεύτερος λόγος τοῦ Σωκράτους (244 a κ.ἑ.).

Πρὸς ἕξαρσιν τῆς σπουδαιότητος, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ εὐρεσις τῆς ἀριθμητικῆς διὰ τὴν πολεμικὴν τέχνην, ἀστειολογεῖται ἐν Πολιτ. Ζ 522 d περὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος ὡς «οὐδ' ὅσους πόδας εἶχεν εἰδότες, εἶπερ ἀριθμεῖν μὴ ἡπίστατο», μόνον δὲ χάρις εἰς τὴν εὐρεσιν τῆς ἀριθμητικῆς ἐγένετο, λέγεται, δυνατόν «τάς τε τάξεις τῷ στρατοπέδῳ καταστήσαι ἐν Ἰλίῳ καὶ ἑξαριθμῆσαι ναῦς τε καὶ ἄλλα πάντα ὡς πρὸ τοῦ ἀναριθμῆτων ὄντων».

Παιγνιώδης³ εἶναι καὶ ὁ ἐν Πολιτ. Γ 406 a χαρακτηρισμὸς τῆς ἱατρικῆς

1. W. Büchner, Über den Begriff der Eironeia, ἐν τῷ περιοδ. «Hermes», 76 (1941), σ. 339 κ.ἑ. Πρβλ. Πολιτ. Α 337 a 4, Συμπ. 216 e.

2. Ἰω. Θεοδοωρακοπούλου, Πλάτωνος Φαίδρος (εἰσαγωγή, ἀρχαῖο καὶ νέο κείμενο μὲ σχολία). Ἀθῆναι, 1948.

3. Πρβλ. W. Jaeger, Paideia, II, σ. 307.

ὡς «παιδαγωγικῆς τῶν νοσημάτων» καὶ ἡ σκιαγραφία τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῆς ἱατρικῆς τοῦ Ἡροδίκου καὶ τῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Καὶ αἱ ἔκτροπαι τῆς συζητήσεως ἀπὸ τῆς σοβαρᾶς καὶ «σπονδαίας» πορείας αὐτῆς θεωροῦνται παίγνια (Πολιτ. Ζ 536 b 8 κ.έ.), ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ καταχρήσεις τῆς διαλεκτικῆς, πρὸς τὰς ὁποίας ῥέπουν οἱ μειρακίσκοι (Πολιτ. Ζ 539 b 2 κ.έ.): «οἱ μειρακίσκοι, ὅταν τὸ πρῶτον λόγων γένωνται, ὡς παιδιᾷ αὐτοῖς καταχρῶνται, ἀεὶ εἰς ἀντιλογίαν χρώμενοι καὶ μιμούμενοι τοὺς ἐξελέγχοντας αὐτοὶ ἄλλους ἐλέγχουσι, χαίροντες ὥσπερ σκυλάκια τῷ ἔλκειν τε καὶ σπαράττειν τῷ λόγῳ τοὺς πλησίον αὐτῶν». Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ μετάπτωσις ἀπὸ τοῦ διαλέγεσθαι εἰς τὸ ἐρίζειν, ἡ γεννώσασα τὰ ἐριστικά καὶ ἀντιλογικά παίγνια (Πολιτ. Ε 454 a κ.έ.): «ἡ γενναία... ἡ δύναμις τῆς ἀντιλογικῆς τέχνης... δοκοῦσί μοι εἰς αὐτὴν καὶ ἄκοντες πολλοὶ ἐμπίπτειν καὶ οἶσθαι οὐκ ἐρίζειν ἀλλὰ διαλέγεσθαι, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι κατ' εἶδη διαγοῦμενοι τὸ λεγόμενον ἐπισκοπεῖν... ἔριδι οὐ διαλέκτῳ πρὸς ἀλλήλους χρώμενοι». Πρβλ. καὶ Φιλῆβ. 28 c.

2) Πρὸς φαινομενικὴν ἢ πραγματικὴν παραπλάνησιν ἢ ἐξαπάτησιν: «ἄρα γνώσεται Σωκράτης... ἐμοῦ χαριεντιζομένου... ἢ ἐξαπατήσω αὐτόν... καίτοι τοῦτό ἐστι παίζοντος» (Ἀπολ. Σωκρ. 27 a)· «καὶ ἐνθυμούμαι, ὦ ἑταῖρε, μὴ παίξης πρὸς με καὶ ἐκὼν ἐξαπατᾷς» (Ἰππ. μείξ. 300 d)· «ὡς ἂν ὁ εἰδὼς τὸ ἀληθὲς προσπαίζων ἐν λόγοις παράγοι τοὺς ἀκούοντας» (Φαίδρ. 262 d). Πρβλ. Ἀπολ. Σωκρ. 20 d, Πρωτ. 336 d, Γοργ. 481 c, Ἀλκιβ. 124 d, Πολιτ. Ε 451 a κ.έ. Θεαιτ. 162 a, Σοφ. 234 a-b, *Ἐρυξ. 395 a. Πρβλ. Ἀριστοφ. Βατρ. 1085 κ.έ.

3) Πρὸς παιγνιώδη ἐτυμολογικὴν συσχέτισιν. Ἐνταῦθα ὑπάγονται τὰ γνωστὰ ἐτυμολογικά παίγνια¹ τῶν πλατωνικῶν ἔργων, καὶ δὴ καὶ τῶν διαλόγων «Κρατύλου» καὶ «Φαίδρου», καὶ ἄλλαι ἐτυμολογίαι, ὡς λ.χ. ἡ ἐν Νόμ. Β 654 a ἐτυμολογικὴ συσχέτισις τοῦ «χοροῦ» μὲ τὴν «χαρὰν» καὶ ἡ ἐν Νόμ. Δ 714 a 1 συσχέτισις τοῦ νόμου μὲ τὸ «νέμειν νοῦν»: «τὴν τοῦ νοῦ διανομήν» ἐπονομάζοντας νόμον» (πρβλ. καὶ Νόμ. Α 644 d 2, Β 674 b 7, Γ 693 c, 701 d 9). Πρβλ. καὶ τὴν ἐν Νόμ. Ζ 799 e 10 κ.έ. «νόμους τὰς φάδας

1. Οὔτε ἡ φύσις καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ θέματός μας οὔτε ὁ χώρος ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς ἐνταῦθα διεξοδικὴν ἔρευναν τῶν πλατωνικῶν ἐτυμολογικῶν καὶ ἄλλων ποσά-πλησίας μορφῆς ἐν λόγοις παιγνίων. Σχετικαὶ ἔρευναι στενῶς γλωσσικοῦ· γραμματικοῦ τύπου δὲν ἐλλείπουν, ἔχουν ὅμως ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως διὰ μέσων ἐρεῦνης φιλοσοφικῶν· ἐννοιολογικῶν, συνδυαζομένων μετὰ γλωσσικῶν. Ὑπὸ τὸ πρῆγμα τοῦτο θεωρουμένη ἡ ἀνωτέρω κατηγορία τῶν μορφῶν τοῦ «ἐν λόγοις παίζειν», ἀνήκει οὐχὶ εἰς τὰ ἀπλούστερα εἶδη τοῦ παίζειν, μεθ' ὧν συνεξετάζεται ἐνταῦθα, ἀλλ' εἰς τὰς ἀνωτέρας μορφὰς τῆς παιδιᾶς τοῦ ἐπομένου κεφαλαίου. Μόνον τοιαύτη γλωσσικὴ· φιλοσοφικὴ ἔρευνα δύναται νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ σοβαρὸν νόημα τοῦ φιλοσοφικοῦ πυρῆ-νος, τὸν ὅποιον ἐγκλείει καὶ ὑποκρύπτει ὁ παιγνιώδης μορφικὸς φλοιός.

ἡμῶν γεγονέναι» διπλὴν σημασίαν τοῦ οὐσιαστικοῦ «νόμος» (=νόμος καὶ ὁρισμένον εἶδος φῶδης).

4) Πρὸς παροιμιώδη ἔκφρασιν: «ἐκάστη γὰρ αὐτῶν πόλεις εἰσι πάμπολλαι, ἀλλ' οὐ πόλις, τὸ τῶν παιζόντων»¹ (Πολιτ. Δ 422 e, πρβλ. 573 d)· «ψέγη δὲ ὡς ἐν παιδιᾷ μοῖρα, δνειρώττων αὐτοῦ τὴν μοχθηρίαν» (Νόμ. Β 656 b)· «ἐν παιδιᾷ γε μέρει» (Πολιτ. Δ 424 d 4, Ἀριστοτ. Ἡθ. Νικομ. IV, 8, 1128 a 20).

III. Ἡ ἀντιθετικὴ σχέσις: Παιδιά – σπουδὴ. Γελοῖον – σπουδαῖον.

α) Παρὰ Πλάτωνι.

Ἡ κλασσικὴ ἀντίθεσις, τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν περὶ τὴν παιδιὰν ἑννοιῶν, εἶναι ἡ ἀντίθεσις τῆς «παιδιᾶς» πρὸς τὴν «σπουδὴν», τοῦ παίζειν πρὸς τὸ σπουδάζειν. Ὅτι βεβαίως ἡ σχέσις παιδιᾶς καὶ σπουδῆς δὲν εἶναι μόνον σχέσις ἀντιθέσεως, ἐτονίσαμεν ἤδη. Ἀρχίζομεν ὁμῶς ἀπὸ τῆς ἀντιθετικῆς σχέσεως τῶν δύο τούτων ἑννοιῶν, διότι αὕτη ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴν συνηθεστέραν, λαϊκωτέραν καὶ ἐπικρατεστέραν ἀντίληψιν καὶ ἐκδοχὴν τῆς παιδιᾶς. Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν αὐτήν, τὴν ὁποίαν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς θετικιστικὴν, ἡ παιδιὰ εἶναι ἐπιπολαία καὶ ἐλαφρὰ ἐνέργεια, ταυτίζεται συνήθως μὲ τὸν χαριεντισμὸν ἢ τὴν εὐτράπελον φλυαρίαν καὶ θεωρεῖται ἐστερημένη τῆς ἀληθείας ἢ ἀληθοφανείας, σοβαρότητος καὶ ἐμβριθείας τῆς «σπουδῆς», ἡ δὲ ἀντίθεσις «παιδιά – σπουδὴ» εἶναι περίπου ὅ,τι ἡ ἀντίθεσις τῶν πολλῶν καὶ ἐνίοτε κενῶν λόγων πρὸς τὰ σπουδαῖα καὶ σοβαρὰ ἔργα.

Ἡ περὶ παιδιᾶς αὕτη ἀντίληψις, τῆς ὁποίας θεωρητικὸς κύριος ἀπολογητὴς εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἐλλείπει καὶ εἰς τὸ πλατωνικὸν ἔργον, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ὑψηλοτέραν ἐκδοχὴν τῆς παιδιᾶς, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ὁ πλατωνικὸς «μῦθος» τῆς παιδιᾶς, περὶ οὗ ὁ λόγος εἰς τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς παρούσης πραγματείας: «νῦν δὲ κατὰδῆλος ἄρα ἐγένετο, ὅτι ἄλλως ἔνεκα λόγου ἐλέγετο, ἦν δὲ παιδιὰ καὶ φλυαρία² ὡς ἀληθῶς» (Κρίτ. 46 d). Πρβλ. Πρωτ. 347 d 6: «λήρων τε καὶ παιδιῶν», Ἰπλ. μ. 304 b. Διασαφητικὴ καὶ ἐποπτικὴ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης τῆς παιδιᾶς πρὸς τὴν σπουδὴν εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς «τελειτῆς τῶν Κορυβάντων», τῆς ἀποτελουμένης ἀπὸ δύο μέρους: τὴν παιδιὰν τῆς ὀρχήσεως καὶ τὴν σπουδὴν τῆς ἐπακολουθοῦσης μυσταγωγίας³. Ἀκριβῶς δὲ παραπλησίαν εἰκόνα διαδοχῆς καὶ ἀντιθέσεως ἐμφανίζουν

1. Κατὰ τὸν Σχολιαστὴν: «πόλεις παίζειν εἰδὸς ἐστὶ πεντενικῆς παιδιᾶς». Ἐν Πολιτ. Ε 479 b - c: «αἶνιγμα τῶν παίδων».

2. Συνώνυμος σύνδεσις: «προσπαίζειν καὶ ἐρεσχλεῖν» Νόμ. Ι 885 c, Πολιτ. Η 545 e 2· ἀντίθετα: «(ἐν) σπουδῇ λέγειν», «ὑψηλολογεῖσθαι» Πολιτ. Η 545 e 3.

3. Εὐθύδ. 277 d κ.έ.

καὶ τὰ δύο στάδια τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας ἐν Εὐθύδ. 278 b κ.έ.: «ταῦτα δὴ τῶν μαθημάτων παιδιὰ ἐστίν — διὸ καὶ φημι ἐγὼ σοι τούτους προοπαί-
ζειν — παιδιὰν δὲ λέγω διὰ ταῦτα, ὅτι, εἰ καὶ πολλά τις ἢ καὶ πάντα τὰ
τοιαῦτα μάθοι, τὰ μὲν πράγματα οὐδὲν ἂν μᾶλλον εἰδείη πῇ ἔχει, προοπαί-
ζειν δὲ οἷός τ' ἂν εἴη τοῖς ἀνθρώποις διὰ τὴν τῶν ὀνομάτων διαφορὰν
ὑποσκελίζων καὶ ἀνατρέπων, ὥσπερ οἱ τὰ σχολύθρια τῶν μελλόντων καθι-
ζήσεσθαι ὑποσπῶντες χαίρουσι καὶ γελῶσιν, ἐπειδὰν ἴδωσιν ὑπὶον ἀνατε-
τραμμένον. Ταῦτα μὲν οὖν σοι παρὰ τούτων νόμιζε παιδιὰν γεγονέναι· τὸ
δὲ μετὰ ταῦτα δῆλον ὅτι τούτῳ γέ σοι αὐτῷ τὰ σπουδαῖα ἐνδείξεσθον». *Πρβλ.* αὐτ. 278 c 6 κ.έ. 283 b· «εἶναι παιδιὰν τινὰ καὶ οὐ σπονδὴν τὴν μίμη-
σιν» (*Πολιτ.* I 602 b 8), Εὐθύφρ. 3 e, Γοργ. 481 b - c, Φαίδρ. 234 d, 277 e
κ.έ. *Πολιτ.* E 452 e 5, H 545 e, *Συμπ.* 197 e, 216 e, *Πολιτικ.* 288 c 6 κ.έ.
Νόμ. B 667 e 6, Ξ 761 d 5, I 889 d, **Επιστ.* B 312 a, **Επιν.* 975 d,
**Σισύφ.* 390 b. Ἀντίθεσιν παιδιᾶς - σπονδῆς ὑπομνησκει ἐν *Πολιτ.* Θ 577 a
ἢ διορατικῇ δύναμις τοῦ παιδός, συγκρινομένη πρὸς τὴν τοῦ ἀνδρός, καὶ ἡ
ἐν *Πολιτ.* I 607 a ἐναντίωσις τῆς ποιήσεως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν.

Εἰς ἀμφοτέρω τὰ μεγάλα πολιτικά συγγράμματα τοῦ ὁ Πλάτων ἀποφαί-
νεται, ὅτι τὰ σπουδαῖα καὶ τὰ μὴ σπουδαῖα ἐπιβάλλουν ἀνάλογον διαγωγὴν
καὶ ἀντιμετώπισιν: «ὁ μὲν μοι δοκεῖ... μέτριος ἀνὴρ..., ὅταν γίγνηται κατὰ
τινα ἑαυτοῦ ἀνάξιον, οὐκ ἐθελήσει σπονδῇ ἀπεικάζειν ἑαυτὸν τῷ χεῖρον...
ὅτι μὴ παιδιᾶς χάριν» (*Πολιτ.* Γ. 396 c 5 - e 2)· «φημί χρῆναι τὸ μὲν
σπουδαῖον σπουδάζειν, τὸ δὲ μὴ σπουδαῖον μὴ» (Νόμ. Z 803 c).

Ἡ «παιδιά» (τὸ παίζειν), ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν σπονδὴν, συνάπτε-
ται μετὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ «ἔρις»: «μὴ τοίνυν ἔριδος ἕνεκα μὴδὲ παι-
διᾶς, ἀλλ' εἰ σπονδῇ δέοι... ἀποκρίνασθαι» (*Σοφ.* 237 b 10) ἢ ἐξυπακούε-
ται ὑπὸ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ «παρέργου»: «εἰ γε... μὴ παρέργῳ τῇ
ποιήσει κατεχρήσατο, ἀλλ' ἐσπουδάκει» (*Τιμ.* 21 c 4) ἢ τοῦ ἀνοήτως ἔνεργ-
εῖν τι: «οὕτως ἀνοήτως ὑπείκειν ἀλλήλοις καὶ οὐ σπουδάζειν» (*Πολιτ.*
A 336 e 8).

Μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ «παίζειν» συνάπτεται συχνάκις καὶ ἡ ἐννοία τοῦ
«γελᾶν» ἢ τοῦ «γελοῖον», οὕτω δὲ εἰς τὴν ἀντίθεσιν «παιδιά - σπονδῇ» στοι-
χεῖ ἡ ἀντίθεσις «γελοῖον - σπουδαῖον». Π.χ. «εἰ μὲν οὖν ... μέλλοιέν μου
καταγελᾶν... οὐδὲν ἂν εἴη ἀηδὲς παίζοντας καὶ γελῶντας ἐν τῷ δικαστηρίῳ
διαγαγεῖν· εἰ δὲ σπουδάζονται, τοῦτ' ἤδη ὅπῃ ἀποβήσεται ἄδηλον» (Εὐθύφρ.
3 d 9 κ.έ.)· «τί γελᾷς... ἐπὶ σπουδαίοις οὕτω πράγμασι καὶ καλοῖς;» (Εὐθύδ.
300 e). *Πρβλ.* Ξενοφ. Κύρ. Παιδ. II, 3, 1 Πλάτ. *Πολιτ.* Γ 388 d, Z 536 b
κ.έ., Νόμ. Z 816 e 10 κ.έ., IA 935 d 6, Εὐθύδ. 303 b 2, Ἀριστ. Ἡθ.
Νικομ. X, 6, 1177 a 3: «βελτίῳ τε λέγομεν τὰ σπουδαῖα τῶν γελοίων καὶ
μετὰ παιδιᾶς». Ἡ γνώσις τοῦ γελοίου βοηθεῖ ὅχι μόνον εἰς τὴν ἀποφυγὴν
γελοίων πράξεων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ σπουδαίου: «ἄνευ γὰρ

γελοίων τὰ σπουδαῖα καὶ πάντων τῶν ἐναντίων τὰ ἐναντία μαθεῖν... οὐ δυνατόν»¹ (Νόμ. Ζ 816 d). Τῆς σπουδαιότερας ρήσεως τῆς «Πολιτείας» περὶ τῶν φιλοσόφων βασιλέων προηγείται εἰκὼν τοῦ παρεπομένου εἰς τὸ σπουδαῖον γελοίου : «(τὸ μέγιστον) εἰρήσεται... εἰ καὶ μέλλει γέλωτι τε ἀτεχνῶς ὥσπερ κῆμα ἐκγελῶν καὶ ἀδοξία κατακλύσειν» (Ε 473 c 7 κ.έ.).

Ἐν Πολιτ. Ε 452 d - e τὸ «κακὸν» καὶ τὸ «ἄφρον» χαρακτηρίζεται ὡς «γελοῖον», ἀντιτίθεται δὲ πρὸς τὸ ἄξιον σπουδῆς «ἀγαθόν». Πρβλ. καὶ τὴν ἐν Πολιτ. Ι 603 c 2 ἀντίθεσιν : «φαῦλον - σπουδαῖον». Ὡς δὲ εἶδομεν ἄνωτέρω ἀντίθεσιν τοῦ «ἀληθοῦς» πρὸς τὸ «ἐν λόγοις παίζειν», οὕτως ἔχομεν καὶ ἐν Συμπ. 215 a ἀντίθεσιν τοῦ «ἀληθοῦς» πρὸς τὸ ἀντίστοιχον τοῦ παίζειν «γελοῖον» : «ἔσται δ' ἡ εἰκὼν»² τοῦ ἀληθοῦς ἔνεκα, οὐ τοῦ γελοίου». Πρβλ. : «κομψενσάμενος»³ ἐψεύσατο (Πολιτ. Ξ 489 b 8). Ὡσαύτως ἡ ἐν τῇ τέχνῃ «μίμῃσις» (ἡ κατὰ τὴν Πολιτ. Ι 602 b 8 «παιδιά»), καὶ δὴ καὶ ἡ ποίησις, ἀντιτίθεται πρὸς τὸ «ἀληθές» : «τὸν μιμητικὸν ποιητὴν φήσομεν κακὴν πολιτείαν ἰδίᾳ ἐκάστου τῇ ψυχῇ ἐμποιεῖν, τῷ ἀνοήτῳ αὐτῆς χαριζόμενον... εἰδῶλα εἰδωλοποιοῦντα, τοῦ δὲ ἀληθοῦς πόρρω πάνν ἀφεστώτα» (Πολιτ. Ι 605 b)⁴.

Ἡ ἄνωτέρω ἐκτεθεῖσα συνάφεια τοῦ «παίζειν» μετὰ τοῦ «γελᾶν» ἐκτείνεται καὶ εἰς τὰ κάτωθι παραπλησίας σημασίας ῥήματα (καὶ τινὰ ἀντίστοιχα οὐσιαστικά) : «ψελλίζεσθαι»⁵, «χαριεντίζεσθαι»⁶, «ἐρεσχλεῖν»⁷, «κομψεύεσθαι»⁸, «καλλωπίζεσθαι»⁹, «εὐτραπελίας καὶ χαριεντισμοῦ ἐμπίπλα-

1. Ἀντιθέτως ὑπὸ τῆς «Πρὸς Δημόνικον παραινέσεως» τοῦ Ψευδοϊσοκράτους (31) συνιστάται ὁ ἐντελής χωρισμὸς τοῦ γελοίου ἀπὸ τοῦ σπουδαίου.

2. Ἀντιθέτως ἔχομεν εἰκόνας «τοῦ γελοίου ἔνεκα» παρ' Ἀριστοφ. Βατρ. 905 κ.έ., ἔνθα ἀπαγορεύεται τὸ «λέγειν εἰκόνας», ἥτοι τὸ «σκώπτειν καθ' ὁμοιότητα» ἢ καθ' Ἐρμολογίαν (Περὶ μεθ. δειν. 34, Rabe) : «τὸ ἐναντίως ποιεῖσθαι τὰς εἰκόνας τῇ φύσει τῶν πραγμάτων». Πρβλ. Ἡσύχιον : «εἰκάζειν, σκώπτειν, τὸ λέγειν ὁμοίως εἰ τῷδε». Πρβλ. Πλάτ. Μέν. 80 c καὶ Ἀριστοφ. Σφη. 1033 κ.έ., 1308 κ.έ. Βλ. τὴν ἐξαίρετον ἐκδοσιν τῶν «Βατραχίων» τοῦ Ἀριστοφάνους ὑπὸ L. Radermacher, Aristophanes' «Frösche» (εἰσαγωγή, κείμενον, ἐρμην. ὑπόμνημα), Βιέννη, 1954, ἐκδόσεις δευτέρα, ἐπιμελεῖα W. Kraus (σ. 273).

3. Περὶ τῆς ἀντιστοιχίας τοῦ «κομψεύεσθαι» πρὸς τὸ «παίζειν» βλ. κατωτέρω.

4. Πρβλ. καὶ Νόμ. Ι 889 c - d.

5. Γογγ. 485 b.

6. Ἀπολ. Σωκρ. 27 a, Πολιτ. Δ 436 d 4' πρβλ. καὶ τὸν Σχολιαστὴν αὐτόθι : «εὐτραπελεύοιτο, σκώπτοι, ὡς Ἀριστοφάνης : χαριεντίζει καὶ καταπαίζεις ἡμῶν καὶ βωμολοχέει».

7. Πολιτ. Η 545 e, Φαίδρ. 236 b 6, Φιλίβ. 53 e 5, Νόμ. Ι 885 c.

8. Πολιτ. Δ 436 d 5, Ξ 489 b 9' πρβλ. καὶ τὸν Σχολ. αὐτ. : «κομψενσάμενος : πανουργενσάμενος».

9. Φαίδρ. 236 d, Πολιτ. Ι 605 d 8.

σθαι»¹, «εἰρωνεύεσθαι»², «σκάπτειν»³, «λοιδορεῖν»⁴, «νεανιεύεσθαι»⁵, «θρύπτεσθαι»⁶, «καταγέλαστον εἶναι» ἢ «καταγέλαστον γίγνεσθαι»⁷, «τωθάζεσθαι»⁸, «φιλογέλωτα εἶναι»⁹, «γελωτοποιεῖν», χαλιναγωγούμενον ὑπὸ τοῦ δορυφύλου λόγου : «δὲ γὰρ τῷ λόγῳ αὐτὸν κατεῖλες ἐν σαντῶν βουλόμενον γελωτοποιεῖν, φοβούμενος δόξαν βωμολοχίας...»¹⁰, «γελῶτον ἐρώτημα»¹¹. Πρβλ. καὶ τὴν δεινῶσιν : «γελῶτα – καταγέλαστα»¹².

Εἰκόνας τοῦ γελοίου βλ. ἐν Πρωτ. 355 a κ.έ., Κρίτ. 53 d, Λάχ. 183 c κ.έ., Γοργ. 517 c, Ἰππ. μεῖζ. 282 a, 291 e, Φαῖδ. 67 d 12 κ.έ., Φαῖδρ. 229 e 6, 259 a, Πολιτ. Δ 445 a 5, Ε 463 e, Σ 504 d 8 κ.έ., Ζ 517 a, Ξενοφ. Κύρ. Παιδ. II, 2, 28 κ.έ.

β) Παρ' Ἀριστοτέλει.

Τῆς κατὰ παράδοσιν ἀντιθέσεως τῆς παιδείας πρὸς τὴν σπουδὴν θεωρητικῆς ἀπολογητῆς εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τε τὰ «Ῥηθικά Νικομάχεια» καὶ τὰ «Πολιτικά» του. Γενικῶς εἰπεῖν ὁ Ἀριστοτέλης, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἐκδέχεται, ὡς εἶδομεν, τὴν παιδείαν ὑπὸ τὴν ἀφελεστέραν, λαϊκωτέραν καὶ στενωτέραν αὐτῆς ἔννοιαν καὶ περιορίζει τὴν σημασίαν της. Τάσων ὁ Σταγίριτης φιλόσοφος ὡς σκοπὸν τοῦ βίου τὴν εὐδαιμονίαν, καθιστάμενην ἐφικτὴν μόνον διὰ τοῦ κατ' ἀρετὴν ζῆν, θεωρεῖ τὸν εὐδαίμονα βίον

1. Πολιτ. Η 563 a 8. Κατὰ τὸν Σχολ. (ἐκδ. Hermann, τόμ. VI), ἀκολουθοῦντα τὸν Ἀριστοτέλη, «εὐτραπέλια ἐστὶν ἐξὺς τις ἐν μεσότητι θεωρουμένη βωμολοχίας καὶ ἀγροικίας· ἐστὶ δὲ περὶ σκώμματα, ἢ τὸν ἔχοντα παρέχεται δύνασθαι τε σκῶψαι ἐμμελῶς καὶ ὑπομένειν σκωπόμενον. βωμολοχία δὲ ἡ πάντα καὶ πάντας οἰομένη δεῖν σκάπτειν· ἀγροικία δὲ ἡ μήτε σκάπτειν μήτε σκωφθῆναι βουλομένη, ὀργιζομένη δ' ἐπ' ἀμφοῖν. Χαριεντισμός ἐστὶ σκῶμμα μετὰ τέραςως καὶ χάριτος τινος».

2. Κρατ. 384 a 1, πρβλ. Εὐθυδ. 302 b, Συμπ. 218 d.

3. Θεάγ. 125 e, Φαῖδρ. 264 e 3.

4. Θεαιτ. 174 c, Νόμ. ΙΑ 935 c κ.έ. Ἀριστοτ. Ῥηθ. Νικ. IV, 8, 1128 a 31.

5. Φαῖδρ. 235 a, πρβλ. Πολιτ. Η 563 a.

6. Φαῖδρ. 228 c 2, 236 c 6.

7. Εὐθυδ. 279 c - d. Ὁ Καλλικλῆς ἐν Γοργ. 485 a 6 κ.έ. : «ἐπειδὴν δὲ ἦδη προσβύτερος ὢν ἄνθρωπος εἴ τι φιλοσοφῇ, καταγέλαστον... τὸ χεῖμα γίγνεται, καὶ ἔγωγε ὁμοίωτατον πάσῳ πρὸς τοὺς φιλοσοφοῦντας ὥσπερ πρὸς τοὺς ψελλιζομένους καὶ παίζοντας».

8. Πολιτ. Ε 474 a 4.

9. Πολιτ. Γ 388 e 5.

10. Πολιτ. Ι 606 c. Κατὰ τὸν Σχολ. (ἐκδ. Hermann, τόμ. VI) : «βωμολοχία ἐστὶ προσεδρεία τις περὶ τοὺς βωμούς ὑπὲρ τοῦ τι παρὰ τῶν θύοντων λαβεῖν. μεταφορικῶς δὲ καὶ ἡ παραπλησίως ταύτῃ ὠφελίας ἐνεκά τινος κολακεία καὶ βωμολόχος ὁ κατ' αὐτὴν διακείμενος ἢ ὁ εὐτραπέλος καὶ γελωτοποιός· τινὲς δὲ τὸν μετὰ τινος εὐτραπέλλας κόλακα ἢ τὸν πανοῦργον καὶ συσκοφάντην...».

11. Συμπ. 199 d 3.

12. Συμπ. 189 b.

ὡς βίον «μετὰ σπουδῆς, ἀλλ' οὐκ ἐν παιδιᾷ» ('Ηθ. Νικομ. X, 6, 1177 a 2).

Ἡ παιδεία εἶναι ἀρχῇθεν συνδεδεμένη μὲ ἡδονὴν καὶ εἶναι εἰς τὴν πρῶτην οὐσίαν τῆς ἴδιον καὶ γνώρισμα τοῦ παιδός· οὐδεὶς ὅμως, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἤθελε προτιμήσει νὰ εἴῃ ἔχων διὰ βίον «διάνοιαν παιδίου». (Αὐτ. 1174 a 1). Τοῦναντίον τὸ σπουδάζειν εἶναι συνδεδεμένον μὲ τὸ ἀγαθόν, δι' ὃ εἶναι ἀδιάφορον ἂν παρακολουθεῖται ὑπὸ ἡδονῆς : «περὶ πολλὰ τε σπουδῇν ποιησαίμεθ' ἂν καὶ εἰ μηδεμίαν ἐπιφέρει ἡδονήν, οἷον ὄραν, μνημονεύειν, εἰδέναι, τὰς ἀρετὰς ἔχειν· εἰ δ' ἐξ ἀνάγκης ἔπονται τούτοις ἡδοναί, οὐδὲν διαφέρει· εἰλοίμεθα γὰρ ἂν ταῦτα καὶ εἰ μὴ γίνοιτ' ἀπ' αὐτῶν ἡδονή». (Αὐτ. 1174 a 4 κ.έ.). Τὰ σπουδαῖα εἶναι ἀνώτερα τῶν γελοίων καὶ μετὰ παιδιᾶς. Κατὰ ταῦτα ὄρθον εἶναι τὸ παίζειν χάριν τοῦ σπουδάζειν, ὅχι ὅμως καὶ τὸ ἀντίστροφον. (Αὐτ. 1176 b 30 κ.έ.).

Ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει τὸ ἰδανικὸν τοῦ «σπουδαίου» ἀνδρός. Τοιοῦτος εἶναι ὁ πραγματοποιῶν τὴν μεσότητά ἀνὴρ, ὁ ὄντως ἀγαθός, ὁ κεκτημένος τὴν ἀρετὴν. Σπουδαῖον ἦθος εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν «Ἐλένη» (11) σκιαγραφούμενον ἦθος λόγων, οἷτινες «τοσοῦτω χαλεπωτέραν ἔχουσι τὴν σύνθεσιν, ὅσῳ περὶ τὸ σεμνύνεσθαι τοῦ σκώπτειν καὶ τὸ σπουδάζειν τοῦ παίζειν ἐπιπονώτερόν ἐστι»¹. Τίμια καὶ ἡδέα εἶναι, ὅσα εἶναι τοιαῦτα κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ σπουδαίου ἀνδρός².

Καὶ εἰς τὰ «Πολιτικά» ἡ αὐτὴ προσήλωσης τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ σπουδαίου ἀνδρός³. Σκοπὸς τῆς παιδείας προβάλλεται ἡ διαμόρφωσις τῶν παίδων εἰς σπουδαίους ἀνδρας⁴, τῶν ὁποίων τὸ ἦθος ταυτίζεται πρὸς τὸ ἦθος τοῦ πολιτικοῦ καὶ βασιλικοῦ ἀνδρός. Τὸ αὐτὸ δὲ νόημα ἔχει καὶ ἡ ἀπαίτησις : «δεῖ τοὺς νέους μὴ παιδιᾶς ἔνεκα παιδεύειν... (οὐ γὰρ παίζουνσι μανθάνοντες· μετὰ λύπης γὰρ ἢ μάθησις)»⁵. Εἶναι εὐνόητος καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀπόκλισις τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ «μετὰ παιδιᾶς καὶ ἡδονῆς μανθάνειν», ἡ ὁποία ἐξετέθη ἀνωτέρω εἰς τὸ Δ' κεφάλαιον.

Ἐκθέτων ὁ Ἀριστοτέλης τὴν περὶ μουσικῆς παιδείας καὶ περὶ «σχολῆς» («σχολάζειν») καὶ «ἀσχολίας» («ἀσχολεῖν») θεωρίαν του εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῶν «Πολιτικῶν», συμφωνεῖ μὲ τὴν γνώμην τῶν ἀρχαίων νομοθετῶν, οἷτινες, προκειμένου περὶ τῆς μουσικῆς, δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὴν συνήθη καὶ λαϊκὴν ἀντίληψιν αὐτῆς ὡς ἀπλοῦ ψυχαγωγικοῦ μέσου τέρψεως, ἀλλ' ἔταξαν τὴν μουσικὴν ὡς παιδευτικὸν μέσον. Τοῦτο κατ' Ἀριστοτέλη εἶναι

1. Πρβλ. L. Radermacher, Weinen und Lachen, σ. 96.

2. Ἡθικ. Νικομ. X, 6, 1176 b 25, πρβλ. IV, 3, 1125 a 9 κ.έ.

3. Πολιτ. VII, 13, 1332 a 35 κ.έ. κ.ά.

4. Πολιτ. III, 18, 1288 b 1 κ.έ., πρβλ. I, 1260 b 16 κ.έ.

5. Πολιτ. VIII, 5, 1339 a 27 κ.έ.

δρθόν, διότι αὐτὴ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἀπαιτεῖ «μὴ μόνον ἀσχολεῖν δρθῶς, ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς» (VIII, 3, 1337 b 31). Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ δύο αὐτά, σχολὴ καὶ ἀσχολία, εἶναι ἀπαραίτητα, μάλιστα δὲ ἡ σχολὴ εἶναι προτιμότερα τῆς ἀσχολίας (τοῦ καθημερινοῦ βιοποριστικοῦ-ἐπαγγελματικοῦ ἔργου), «ζητητέον δ' τι δεῖ ποιοῦντας σχολάζειν» (αὐτ. 1337 b 34). Ὁ Ἀριστοτέλης προτιμᾷ, ὡς βλέπομεν, καὶ θέτει εἰς ἀνωτέραν μοῖραν τὰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς ἔργα ἀπὸ τὸ βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα τῆς καθημερινῆς ἀσχολίας, διότι τὰ πρῶτα εἶναι ἐγγύτερα πρὸς τὸν τελικὸν σκοπὸν τοῦ βίου, ἥτοι τὴν εὐδαιμονίαν. Εἶναι ἄρα ἔργα παιδείας καὶ σπουδῆς. Ἐπομένως, εἰς τὸ ἀνωτέρω τεθὲν ζήτημα, «δ' τι δεῖ ποιοῦντας σχολάζειν», ὁ Ἀριστοτέλης, συνεπῆς πρὸς τὴν ὅλην περὶ παιδείας καὶ σπουδῆς θεωρίαν του, δίδει τὴν ἀπάντησιν : «οὐ γὰρ δὴ παίζοντας». Τοιαύτη σπουδαία ἐνέργεια κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς εἶναι ἡ μουσικὴ καὶ δὴ καὶ ἡ ἔχουσα ἡθοπλαστικὸν καὶ ἄξιον λόγου καὶ σπουδῆς περιεχόμενον : «τὴν δὲ μουσικὴν πάντες εἶναι φάμεν τῶν ἡδίστων καὶ ψιλὴν οὖσαν καὶ μετὰ μελωδίας (... διὸ καὶ εἰς τὰς συνουσίας καὶ διαγωγὰς εὐλόγως παραλαμβάνουσιν αὐτὴν ὡς δυναμένην εὐφραίνειν), ὥστε καὶ ἐντεῦθεν ἂν τις ὑπολάβοι παιδεύεσθαι δεῖν αὐτὴν τοὺς νεωτέρους»¹.

Οὐχ ἥτιον ἡ μουσικὴ, ὡς ἡ δεῖα τέχνη, ἐνδείκνυται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, καὶ διὰ τὰς ἀναπαύσεις ὡς παιδιὰ : «ὅσα γὰρ ἀβλαβῇ τῶν ἡδέων, οὐ μόνον ἀρμόττει πρὸς τὸ τέλος, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀνάπαυσιν»². Ἐπειδὴ ὅμως, προσθέτει ἐν συνεχείᾳ ὁ φιλόσοφος, οἱ ἄνθρωποι συμβαίνει ὀλιγάκις μόνον νὰ φθάνουν εἰς τὸν τελικὸν σκοπὸν τοῦ βίου, πολλάκις δ' ὅμως ἀναπαύονται καὶ καταφεύγουν εἰς τὰς παιδιὰς, χρήσιμος θὰ ἦτο ἡ μουσικὴ καὶ ὡς παιδιὰ κατὰ τὰς ἀναπαύσεις : «ἐπεὶ δ' ἐν μὲν τῷ τέλει συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις ὀλιγάκις γίνεσθαι, πολλάκις δὲ ἀναπαύονται καὶ χροῶνται ταῖς παιδιαῖς οὐχ ὅσον ἐπὶ πλεόν ἀλλὰ καὶ διὰ (: ἀλλὰ δι' αὐτὴν Spengel) τὴν ἡδονήν, χρήσιμον ἂν εἴη διαναπαύειν ἐν ταῖς ἀπὸ ταύτης (δηλ. τῆς μουσικῆς) ἡδοναῖς»³. Ἡ πολλὰς συζητήσεις προκαλέσασα αὕτη ῥῆσις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει τὸ ἐξῆς νόημα : Ἡ μουσικὴ παιδιὰ ἐνδείκνυται καὶ τελεῖται ὄχι τόσο, διότι ἐξικνεῖται «ἐπὶ πλεόν»⁴, δηλαδή εἰς ἀπώτερα «εὐδαιμονικά» ἐπακολουθήματα (οἷα εἶναι τὰ ἐκ τῆς μουσικῆς ἀποτελέσματα, συμφῶνως πρὸς τὰς δύο ἄλλας⁵ ἐκδοχὰς τῆς μουσικῆς ὡς «παιδείας» καὶ ὡς

1. Ἀριστοτ. Πολιτ. VIII, 5, 1339 b 20 κ.έ.

2. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1339 b 25 κ.έ., 1339 a 16 κ.έ.

3. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1339 b 27 κ.έ.

4. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. Β 673 a 3 : «μέχρι τῆς ψυχῆς πρὸς ἀρετὴν παιδείας».

5. Ἡ βασικὴ ἀπορία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς μουσικῆς (1337 b 27 κ.έ. 1339 a 11 κ.έ., 1339 b 11 κ.έ.) εἶναι τί ἐκ τῶν τριῶν αὐτὴ δύναται : παιδείαν ἢ παι-

«διαγωγῆς ἐν τῇ σχολῇ»), ὅσον δι' αὐτὴν τὴν ἀβλαβὴ ἡδονήν, τὴν προερχομένην ἐκ τῆς μουσικῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀναπαύσεως.

Σ'. ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΩΣΙΣ ΠΑΙΔΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΟΥΔΗΣ. ΑΝΩΤΕΡΑΙ ΜΟΡΦΑΙ ΠΑΙΔΙΑΣ. Η ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΑΣ

Ἡ μεταξὺ παιδιᾶς καὶ σπουδῆς σχέσις δὲν εἶναι μόνον σχέσις ἀντιθέσεως, ὥς ἐπανειλημμένως εἵπομεν. Πολλάκις σπουδὴ καὶ παιδιὰ ἐναλλάσσονται πρὸς ἀλλήλας κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτους, τοῦ μεταπίπτοντος μετὰ τῆς αὐτῆς εὐχερείας ἀπὸ τοῦ σπουδάζειν εἰς τὸ παίζειν καὶ τὰνάπαλιν. Τὴν δευτέραν ταύτην σχέσιν παιδιᾶς καὶ σπουδῆς, ἥτις τὴν σχέσιν τῆς ἐναλλαγῆς καὶ ἀμειβοιότητος, ἐξετάζομεν εἰς τὰ ἐπόμενα.

Ἡ αὕτη ἐνέργεια χαρακτηρίζεται ὅτε μὲν ὥς παιδιὰ, ὅτε δὲ ὥς σπουδὴ, ἀναλόγως τοῦ τρόπου τῆς ἀσκήσεως αὐτῆς¹. Ἡ πόσις τοῦ οἴνου λ.χ., ὀρθῶς μὲν καὶ μετὰ μέτρου γινομένη, εἶναι ὅ,τι καὶ ἡ σπουδὴ, δηλαδὴ παιδεία, τοῦναντίον ἡ κατάχρησις τῆς οἴνοποσιᾶς καὶ ἡ ἄμετρος καὶ ἄνευ κανόνων καὶ περιορισμῶν μέθη εἶναι παιδιὰ κατὰ τοὺς «Νόμους» (Β 673 ε κ.ἐ.)², παιδιὰ δὲ ἐξ ὕπου ἀξιοκατάκριτος πρὸς τὰς ὑπερβολὰς τῶν λοιπῶν ἡδονῶν καὶ τὰς «ἀφροδισίων» σπουδᾶς³. Τὸ σπείρειν καὶ γεωργεῖν κατὰ τὸν «Φαῖδρον» (276 β κ.ἐ.) εἶναι καὶ σπουδὴ καὶ παιδιὰ. Σπουδὴ μὲν εἶναι ἡ κανονικὴ καὶ συνήθης γεωργία τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν κήπων, παιδιὰ δὲ τὸ ἐορτῆς χάριν πρόχειρον φύτευμα εἰς τοὺς «κήπους τοῦ Ἀδώνιδος»⁴.

Ἄλλοτε ἐναλλάσσεται ἀδιαφόρως ἡ σπουδὴ μὲ τὴν παιδιάν: «εἴτε παί-

διάν ἡ διαγωγήν. Ἐνταῦθα ὁ λόγος εἶναι περὶ μουσικῆς παιδιᾶς, τῆς ὁποίας ἡ ἡδονὴ εἶναι «κοινὴ» (1340 α 2), δηλαδὴ «πάντες ἔχουσιν αἰσθῆσιν αὐτῆς» (1340 α 3, πρβλ. 1337 β 28). Ἐν τούτοις ἡ δύναμις τῆς μουσικῆς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα: «τιμιωτέρα δ' αὐτῆς ἡ φύσις ἐστὶν ἢ κατὰ τὴν εἰρημένην χρεῖαν». Ἐντεῦθεν ὁ περὶ μουσικῆς λόγος χωρεῖ ἐφεξῆς εἰς τὴν ἔρρευναν αὐτῆς ὡς παιδείας ψυχῶν καὶ ἡθῶν (1340 α 7 κ.ἐ.).

1. Πρβλ. Συμπ. 180 ε 6 κ.ἐ.: «οἷον δ νῦν ἡμεῖς ποιοῦμεν, ἢ πίνειν ἢ ἄδειν ἢ διαλέγεσθαι... καλῶς μὲν γὰρ πραττόμενον καὶ ὀρθῶς, καλὸν γίγνεται, μὴ ὀρθῶς δὲ αἰσχρόν». Καὶ κατὰ τὸν «Φαῖδρον» (258 d) τὸ «γράφειν λόγους» αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ δὲν εἶναι αἰσχρόν· αἰσχρόν εἶναι τὸ «μὴ καλῶς λέγειν τε καὶ γράφειν». Πρβλ. καὶ 274 β 6.

2. Πρβλ. Νόμ. Α 636 d 6 κ.ἐ. «... ἡ σκέψις περὶ τε τὰς ἡδονὰς καὶ τὰς λύπας ἐν τε πόλεσιν καὶ ἐν ἰδίῳις ἦθουσιν» δύο γὰρ αὗται πηγαὶ μεθεῖνται φύσει ὅσιν, ὧν ὁ μὲν ἀρτυρόμενος ὄθεν τε δεῖ καὶ ὁπόσιν καὶ ὁπόσον εὐδαιμονεῖ..., ὁ δ' ἀνεπιστημόνως ἅμα καὶ ἐκτός τῶν καιρῶν τὰναντία ἂν ἐκείνῳ ζῇ».

3. Ἐπιστ. Ζ 326 d 2, πρβλ. 335 β καὶ Φαῖδρ. 276 d 6.

4. Ἐν Πολιτ. Η 545 d 7 κ.ἐ. ἡθος καὶ ὕφος λόγου, κινούμενον μεταξὺ παιδιᾶς καὶ σπουδῆς.

ζοντα εἴτε σπουδάζοντα ἐννοεῖν δεῖ τὰ τοιαῦτα» (Νόμ. Α 636 c)· «θαῦμα μὲν ἕκαστον ἡμῶν ἡγησώμεθα τῶν ζώων θεῖον, εἴτε ὡς παίγνιον ἐκείνων εἴτε ὡς σπουδῇ τινι συνεστηκός· οὐ γὰρ δὴ τοῦτο γε γινώσκουμεν» (Νόμ. Α 644 d 7, πρβλ. Ζ 803 c 4). Σύναψις τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν διὰ τοῦ «τέ-καί» ἐν Νόμ. Α 643 b 6, Ε 732 d 6, Ι 887 d 4, ἢ τοῦ «καί-καί» ἐν Νόμ. Ζ 796 d. Πρβλ.: «καί γελοῖα καὶ σπουδαῖα» (Ξεν. Κύρ. Παιδ. ΙΙ, 3, 1) καὶ τὸ ἐπιθέτον «σπουδογέλοιος» (Στράβ. ΧVΙ, 759, Διογ. Λαερτ. 9, 17).

* *

Ἡ τρίτη σχέσις εἰς τὰς ἐννοίας τοῦ ἐννοιολογικοῦ ζεύγους «παιδιά-σπουδῇ» εἶναι ἐκείνη, ἣτις τοποθετεῖ τὴν παιδιὰν παράπλευρον τῆς σπουδῆς καὶ ἐφαμιλλον ἀδελφὴν τῆς, ὑψουμένην ἀπὸ τοῦ παιδικοῦ καὶ πεζοῦ ἐπιπέδου τῆς εἰς τὸ ὕψος τῆς σπουδῆς καὶ τῆς παιδείας καὶ συνεραζομένην μετ' αὐτῆς πρὸς πολιτιστικὴν δημιουργίαν. Ὁ W. Jaeger¹ ὁρθῶς τονίζει, ὅτι τὸ πρόβλημα «παιδεία-παιδιά» ἀνέκυψεν ἀναγκαιῶς εἰς τὴν πλατωνικὴν σκέψιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ' ἣν ἡ πρώτη τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν, ἡ παιδεία, εἶχεν ἀποκτήσει τόσον εὐρὺ νόημα, ὥστε ἐσήμαινε τὸν ὅλον πολιτισμόν. Ὁ Πλάτων εἰσήγαγε τὸ στοιχεῖον τοῦ παιγνίου εἰς τὴν παιδείαν τοῦ πλατωνικοῦ κόσμου καὶ δὴ καὶ ὅχι μόνον εἰς τὴν παιδείαν τῶν παίδων, ὡς εἶδομεν, ἀλλὰ καὶ τὴν μεταπαιδικὴν καὶ τὴν ὅλην ἐν γένει ζωὴν τῶν ἀνθρώπων-πολιτῶν. Ἦδη ὁ Ξενοφῶν (Συμπ. 1) παρατήρησεν: «ἐμοὶ δοκεῖ τῶν καλῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν [ἔργα] οὐ μόνον τὰ μετὰ σπουδῆς πρᾶττόμενα ἀξιωμακόμενα εἶναι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν παιδιαῖς».

Ὁ λόγος λοιπὸν εἰς τὸ προκείμενον κεφάλαιον θὰ εἶναι περὶ τῆς σπουδαίας ἢ παιδευούσης παιδιας, ὅπως τὴν βλέπει κυρίως εἰς τὸ μέγα πρεσβυτικὸν ἔργον τοῦ ὁ πλαστός τοῦ μύθου αὐτῆς Πλάτων. Εἰς τὴν θεώρησιν δὲ τῆς ἀνωτέρας ταύτης περιοχῆς τοῦ παῖζειν θὰ ἀφορηθῶμεν ἀπὸ τὴν παράθεσιν τῶν κυριωτέρων παρὰ Πλάτωνι (καὶ τινων παρ' Ἀριστοτέλει) κοσμητικῶν ἐπιθέτων τῆς παιδιας, ἅτινα ἐκφράζουν ἀξιολογικὰς διακυμάνσεις καὶ ἀποχρώσεις τῆς σχέσεως παιδιας καὶ σπουδῆς-παιδείας: «καλή»², «παγκάλῃ»³, «εὐφρημος»⁴, «μέτριος»⁴, «ἐννομος»⁵, «φρόνιμος»⁶, «σώφρων»⁷,

1. Paideia, ΙΙΙ, σ. 43.

2. Ἐπιν. 980 a 9, Πολιτ. Δ 425 a 2, Η 558 b 4 κ.ἐ., Νόμ. Η 829 b.

3. Φαῖδρ. 276 e 1.

4. Φαῖδρ. 265 c 1, 278 b 7, Τιμ. 59 d 1.

5. Πολιτ. Δ 424 e 6.

6. Τιμ. 59 d 2.

7. Νόμ. Γ 685 a 7.

«ἐμφρων»¹, «ἐμμελής»², «χαρίεσσα»², «εὐτρόπελος»², «εὐτροπος»², «ἡδέια»³, «οὐδαμῇ ἀχάριτος»⁴, «ἀβλαβής»⁵, «αὐτοφυής»⁶, «προεστυτική»⁷, «πραγματειώδης»⁸, «ἐπίπονος»⁹, «οὐδαμῇ σπουδαία»¹⁰, «φαύλη»¹¹, «ἀνειμένη»¹², «ἀνελεύθερος»¹². Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς : «παίγνιον μεμηχανημένον»¹³, «παιδιά τοῦ ἐλευθερίου καὶ πεπαιδευμένου»¹⁴, «παιδιά τοῦ ἀνδραποδώδους καὶ ἀπαιδεύτου»¹⁴.

Τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα κοσμητικά ἐπίθετα τῆς παιδιᾶς, «ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις», ἀποτελοῦν δι' ἡμᾶς, κατὰ τὸ ἀρχαῖον λόγιον, ἀρχὴν παιδεύσεως ὡς πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς τελευταῖον πρόβλημα τῆς παρουσίας πραγματείας, δηλαδὴ ἀποτελοῦν κατ'ἀλλήλον ἀφετηρίαν πρὸς ἐξέτασιν τῆς ἐν ἰσοτιμίᾳ συζυγίας παιδιᾶς καὶ σπουδῆς-παιδείας.

Ἐκ τῶν ἐπιθέτων τούτων φαίνεται, ὅτι ὁ Πλάτων καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του, κατ' ἐξοχὴν δ' ὅμως εἰς τοὺς «Νόμους» του (Βιβλ. Α', Β', Ζ' καὶ Η'), ὡς θὰ δεῖξωμεν, διακρίνει καὶ συνιστᾷ ἐκθύμως ἀνωτέρας μορφᾶς παιδιᾶς, ὅπως διαφόρους ἐκείνων, τὰς ὁποίας περιλαμβάνει ἡ ἐξετασθεῖσα ἤδη ἔννοια τῆς παιδιᾶς, ὡς τινος ἀντιθέτου τῆς σπουδῆς (ἡ συναφῆς πρὸς τὸν χαριεντισμόν, τὴν εὐτραπείαν, τὴν λοιδορίαν, τὴν ἐλαφρότητα, φλυαρίαν, ἔριν, παραπλάνησιν κ.λπ.) καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρονται τὰ ἐπίθετα : «φαύλη», «ἀνειμένη», «ἀνελεύθερος», «οὐδαμῇ σπουδαία» κ.λπ.

Παρὰ ταύτας δ' ὅμως καὶ τινες ἄλλες ἀδιαφόρους ἀπὸ παιδευτικῆς-ἠθικῆς ἀπόψεως παιδιᾶς, ὑπάρχει τὸ πλῆθος τῶν μορφῶν τῆς παιδευοῦσης παιδιᾶς, τοῦ καλῶς καὶ σωφρόνως παίζειν, τὸ ὅποῖον ὁ Ξενοφῶν ἐν «Κύρου Παιδείᾳ» (VI, 1, 6. VIII, 3, 47) λέγει : «σπουδῇ παίζειν». Τὰς μορφὰς ταύτας τῆς συστοιχίας παιδιᾶς καὶ παιδείας ὑποδηλώνει ἡ παρὰ Πλάτωνι

1. Νόμ. Ξ 769 a 1.

2. Ἀριστοτέλ. Ἠθ. Νικομ. IV, 8, 1128 a 1 κ.έ.

3. Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικ. X, 6, 1176 b 9.

4. Νόμ. Ξ 761 d 5, πρβλ. «εὐχάριτες» Ξεν. Κύρ. Παιδ. II, 2, 12, τὸ «εὐχαρί» Ξεν. Ἀγῆσ. 8, 1, Πλάτ. Νόμ. B 667 e 3.

5. Νόμ. B 667 e 5 κ.έ.

6. Νόμ. Z 794 a 2.

7. Νόμ. Γ 685 a 7, Ξ 769 a 1.

8. Παρμ. 137 b 2, πρβλ. Θεαιτ. 186 c 4, Φαίδρ. 273 e 5.

9. Ἀριστ. Πολιτ. VII, 17, 1336 a 29.

10. Ἐπιν. 975 d 3.

11. Φαίδρ. 276 e 1.

12. Ἀριστ. Πολιτ. VII, 17, 1336 a 29.

13. Νόμ. Z 803 c 5.

14. Ἀριστ. Ἠθ. Νικομ. IV, 8, 1128 a 20. Ἐν Πλάτ. Φαίδρ. 258 e 5 «ἀνδραποδώδεις ἡδοναί», ὡσαύτως ἐν Ἐπιστ. Z 335 b.

συχνή σύναψις : «*παιδιά και χορτή (έόρτασις)*»¹, «*τελετή ἄμα και παιδιά*»², «*χορεία και παιδιά*»³, «*παιδεία τε και παιδιά*»⁴, «*παιδεία και μουσική*»⁵, είτε ἡ *παιδιά* αὕτη εἶναι περὶ τὰς Μούσας, τὴν χορείαν και τὰ συμπόσια, είτε περὶ τὴν ποίησιν και τὰς εἰκαστικὰς και μιμητικὰς καθόλου τέχνας, είτε περὶ τὴν νομοθεσίαν και τὰ πολεμικά, είτε περὶ τὴν τέχνην τοῦ λόγου και τὴν ὅλην βιοθεωρίαν. Πάντες οὗτοι οἱ τρόποι τοῦ παίζειν, καλῶς, σωφρόνως και μετὰ μέτρου (*μετρίως*) παιζόμενοι, καθίστανται ἰσότιμοι πρὸς τὸ σπουδάζειν, και εἶναι μορφαὶ παιδείας πολιτῶν-ἀνθρώπων.

Ἡ παιδεύουσα αὕτη και σώφρων παιδιὰ τῶν «*Νόμων*», ἃν και εἶναι ἀξιολογικῶς σύστοιχος μὲ τὴν σπουδὴν, δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτήν. Διότι δὲν παύει ἐν τῇ οὐσίᾳ της νὰ εἶναι παιδιὰ. Δὲν ἐξίσταται τῆς οὐσίας της, ἥτις, καθ' ἃ εἶδομεν εἰς τὸ Α' κεφάλαιον, εἶναι ἡ ἀβλαβὴς ἡδονή, τὸ θέλητρον, ἡ χάρις. Ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τῆς ἡδέας μορφῆς και ὑπὸ τὴν γοητείαν τοῦ θελήτρου τοῦ παιγνίου ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀνοίγεται περισσότερον, καθίσταται μᾶλλον δεκτικὴ παιδαγωγικῆς ἐπιδράσεως και προσοικειοῦται ἀμεσώτερον τὸ σπουδαῖον περιεχόμενον τῆς ποιητικῆς, μουσικῆς και καλλιτεχνικῆς (μιμητικῆς) ἐν γένει παιδιᾶς. Αἱ *ῥῆδαι* τῶν ποιητῶν εἶναι «*ὄντως ἐπῳδαὶ ταῖς ψυχαῖς... πρὸς τὴν τοιαύτην ἦν λέγομεν συμφωνίαν*» (δηλαδή τὴν πρὸς τὸν ὁρθὸν λόγον συμφωνίαν) ἐσπουδασμέναι, διὰ δὲ τὸ σπουδῆν μὴ δύνασθαι φέρειν τὰς τῶν νέων ψυχὰς, *παιδιὰ τε και ῥῆδαι καλεῖσθαι και πρᾶττεσθαι*»⁶.

Ἡ γοητεύουσα ὁμως ἐπίδρασις τῆς ἐπιδράσεως-παιδιᾶς δὲν ἀσκεῖται μόνον ἐπὶ τὰς ψυχὰς τῶν παίδων, ἀλλὰ και τῶν ἐν ἡλικίᾳ ἀνδρῶν και τῶν γερόντων. Τὰς κυριώτερας μορφὰς τῆς παιδευούσης παιδιᾶς τῶν «*Νόμων*» ἐκθέτομεν εἰς τὰ ἐπόμενα.)

α) Ἡ περὶ τὰς Μούσας παιδιὰ και παιδεία. Χορεία. Συμπόσια.

«Ἡ ἐν οἴνῳ συνουσία».

Ἡ χορεία, ὡς ἐξεθέσαμεν ἤδη ἐν τῷ Β' κεφαλαίῳ, εἶναι συνδυασμὸς ὁρχήσεως και ῥῆδης⁷, καλλιεργῶν τὴν ἐνστικτικὴν ὁρπὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς

1. Νόμ. Β 657 d 3.

2. Νόμ. Β 666 b 4-5.

3. Νόμ. Β 673 d 4, Εὐθυδ. 277 d 9.

4. Νόμ. Β 656 c 2.

5. Νόμ. Β 660 e 1.

6. Νόμ. Β 659 e. Περὶλ. Πολιτ. Γ 401 b 5 κ.έ., 424 c 5 κ.έ., Νόμ. Ι 887 d.

7. Νόμ. Β 654 b 3. Ἡ χορεία (ἐν 802 c 3 : «*ὁρχηοίς τε και ῥῆδῃ και πᾶσα χορεία*»), ἡ «*περὶ τὰς Μούσας παιδεία και παιδιὰ*», κατὰ τὴν ἐλαστικὴν πῶς ὁρολογίαν τῶν «*Νόμων*», περιλαμβάνει ἀναλυτικώτερον : ὁρχησιν (ἢ «*ἐν ρυθμοῖς σχήματα*» 660 a 7),

τὸ κινεῖσθαι καὶ φθέγγεσθαι καὶ προάγων τὴν ἔμφυτον παρ' αὐτῷ αἰσθησιν τοῦ ρυθμοῦ τῶν κινήσεων καὶ τῆς ἁρμονίας τῶν φωνῶν. Ἡ δὲ διὰ τῆς χορείας παιδεία συνίσταται εἰς τὴν ρύθμισιν καὶ ἀγωγὴν τοῦ προ-λογικοῦ βίου τῶν παιδῶν καὶ τοῦ ἐξωλογικοῦ, συναισθηματικοῦ βίου τῶν ὀρίμων τὴν ἡλικίαν, τοῦ κατ' ἐξοχὴν γοητευμένου ὑπὸ τῶν ἡδαιῶν παιδιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ὄρθου λόγου καὶ ὕγιων ἐν γένει παιδευτικῶν ἀρχῶν μονίμων καὶ νομοθετικῶς κατοχυρωμένων. Τὸ πνευματικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν περιεχόμενον καὶ ἥθος τῆς ποιήσεως, μουσικῆς καὶ ὁρχήσεως ἔχει ἄμεσον ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ πολιτικὸν καὶ ἀνθρώπινον ἥθος τῶν πολιτῶν καὶ ἀσκεῖ σπουδαίαν ροπὴν ἐπ' αὐτό. Διὰ τοῦτο ἡ ρύθμις καὶ ἐποπτεία τῶν παιδιῶν ἐμπίπτει, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ἔργων τοῦ νομοθέτου ἐν τῇ ὑπὸ Ἱδρυσιν πόλει τῶν «Νόμων».

Ἐξαίρει δὲ ὁ Πλάτων τὴν ἠθικοπολιτικὴν σημασίαν τῆς παιδείας τοσοῦτο μᾶλλον, καθόσον αὕτη ἀγνοεῖται, λέγει, ὑπὸ τῶν συγχρόνων του πολιτειῶν : «φημὶ κατὰ πάσας πόλεις τὸ τῶν παιδιῶν γένος ἡγροῦσθαι σύμπασιν ὅτι κυριώτατόν ἐστι περὶ θέσεως νόμων, ἢ μονίμους εἶναι τοὺς τεθέντας ἢ μὴ»¹. Κατὰ τὸν Πλάτωνα τῶν «Νόμων» ἡ πρόνοια τῆς πολιτείας διὰ τὴν αὐτοσυντήρησιν καὶ συνέχισιν τοῦ βίου της καὶ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς μορφωτικῆς τῶν πολιτῶν ἀποστολῆς της ἐπιβάλλει ὥς πρὸς τὰς παιδείας τὰ ἑξῆς : Πρῶτον, ὅπως πειθοῦν ἢ ὑποχρεωθοῦν οἱ ποιηταὶ τῶν παιδιῶν καὶ οἱ καλλιτέχναι νὰ μιμῶνται «τὰ τῶν σωφρόνων τε καὶ ἀνδρείων καὶ πάντως ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἐν τε ῥυθμοῖς σχήματα καὶ ἐν ἁρμονίαισιν μέλη»². Καὶ δεύτερον, ὅπως ἀπαγορευθοῦν αἱ περὶ τὴν ποίησιν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν τέχνην, καὶ πᾶν ἐν γένει τὸ γένος τῶν παιδιῶν, καινοτομαί³ : «(τὸ γένος τῶν παιδιῶν) ταχθὲν αὐτὸ καὶ μετασχὼν τοῦ τὰ αὐτὰ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἀεὶ τοὺς αὐτοὺς παίζειν τε καὶ εὐθυμεῖσθαι τοῖς αὐτοῖς παιγνίοις, ἐὰ καὶ τὰ σπουδῇ κείμενα νόμιμα μένειν ἡσυχῇ· κινούμενα δὲ τὰ αὐτὰ καὶ

φθδὴν (ἢ «ἐν ἁρμονίαις μέλη» 660 a 7, 661 c 7) καὶ ποιητικὸν κείμενον. Πρβλ. Β 655 d 8 : «τὰ ῥηθέντα ἢ μελωδηθέντα ἢ καὶ ὁπωσοῦν χορευθέντα», Β 657 c 3 : «τὴν τῇ μουσικῇ καὶ τῇ παιδίᾳ μετὰ χορείας χρεῖαν». Ὡς πρὸς τὴν ὁρχησιν πρβλ. Νόμ. Ζ 816 a : «ὅλως δὲ φθεγγόμενος, εἴτ' ἐν ᾧδασι εἴτ' ἐν λόγοις, ἡσυχίαν οὐ πάνιν δυνάτοσ τῷ σώματι παρέχεσθαι πᾶς, διὸ μίμησις τῶν λεγομένων σχήμασι γενομένη τὴν ὁρχηστικὴν ἐξηγεῖσάστο τέχνην σύμπασαν». Εἵδη ὁρχήσεων ἐν Ζ 795 e, 816 a 7 κ.έ.

1. Νόμ. Ζ 797 a 7 κ.έ.

2. Νόμ. Β 660 a. Πρβλ. Πολιτ. Γ 401 b κ.έ.

3. Οἱ σχετικοὶ πλατωνικοὶ νόμοι ἐν τῷ προκειμένῳ ἔχουν ὡς ἑξῆς Ζ 800 a 3 κ.έ. : «παρὰ τὰ δημόσια μέλη τε καὶ ἱερὰ καὶ τὴν τῶν νέων σύμπασαν χορείαν μηδεὶς μᾶλλον ἢ παρ' ὀντινοῦν ἄλλον τῶν νόμων φθεγγέσθω μηδ' ἐν ὁρχήσει κινεῖσθω» καὶ 801 c 8 κ.έ. : «τὸν ποιητὴν παρὰ τὰ τῆς πόλεως νόμιμα καὶ δίκαια ἢ καλὰ ἢ ἀγαθὰ μηδὲν ποιεῖν ἄλλο, τὰ δὲ ποιηθέντα μὴ ἐξεῖναι τῶν ἰδιωτικῶν μηδενὶ πρότερον δεῖκνυναι, πρὶν ἂν... τοῖς... κριταῖς καὶ τοῖς νομοφύλαξιν δεῖχθῇ καὶ ἀρέσῃ».

καινοτομούμενα... τούτου πόλει λώβην οὐκ εἶναι μείζω φαίμεν ἢν δοθότατα λέγοντες»¹. Οὐδεμία λοιπὸν ἐπιτρέπεται μεταβολὴ εἰς τὰς ἀρχῆθεν καὶ ἐπισήμως καθιερωμένας παιδιὰς οὐδὲ εἰσαγωγή καὶ ἐφαρμογὴ συνεχῶν μεταρρυθμίσεων καὶ πειραματισμῶν, πρὸς οὓς ἔρρεπε καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος. Αὐταὶ αἱ ροπαὶ καὶ αἱ ἀτάσεις συνηθίζουσιν τοὺς νέους νὰ θεωροῦν ἀκρίτως «τὸ ἀρχαῖον ἄτιμον, τὸ δὲ νέον ἔντιμον»². Νέαι ὅμως ἀδοκίμαστοι παιδιὰ προκαλοῦν τὴν καλλιέργειαν πνεύματος διαρκοῦς ἀλλαγῆς καὶ καινοτομίας, ἀποκλίσεως ἀπὸ τῆς παραδόσεως καὶ ἀπὸ τῶν κειμένων ἡθῶν, νομίμων καὶ ἐθίμων, ἐνὶ λόγῳ πνεύματος παρανομίας.

Ὁ Πλάτων ἐπαναλαμβάνει ἐνταῦθα τὸ κήρυγμα τοῦ Γ' βιβλίου τῆς «Πολιτείας»³ περὶ τῶν ἐν τῇ μουσικῇ, τῇ περὶ τὰς Μούσας ἐν γένει τέχνῃ, καινοτομιῶν, προσαρμόζων αὐτὸ εἰς τὴν περὶ παιδιᾶς θεωρίαν του, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ βασικοῦ πολιτικοπαιδαγωγικοῦ προβλήματος. Ἡ παιδαγωγικὴ θέλησις τοῦ πολιτικοῦ φιλοσόφου, στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν πρώτη προϋπόθεσις πάσης ἀγωγῆς εἶναι ἡ σταθερότης τῶν κανόνων καὶ προτύπων τῆς, ἐκφράζεται ἐνταῦθα διὰ τῆς αὐστηρᾶς ἀπαιτήσεως, ὅπως διατηρηθῇ ἀλώβητος καὶ ἀμετάστεπτος ἡ παιδευτικὴ παράδοσις διὰ παραμονίμων κρατικῶν περὶ παιδείας διατάξεων. Πᾶσα ἡ περὶ τὰς Μούσας παιδιὰ καὶ παιδεία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσλάβῃ ἄλλας καλλιτεχνικὰς μορφὰς χορείας καὶ ψυχαγωγίας, πλὴν τῶν ἐπισήμως καθωρισμένων⁴.

Πρότυπον τοιαύτης τακτικῆς ἀπέναντι τῶν πατρῶν παρέχουν οἱ Αἰγύπτιοι. Εἰς τὴν Αἴγυπτον, λέγει ὁ Πλάτων⁵, ἐπειδὴ εἶχεν ἔκπαια κατανοηθῇ ἡ σημασία τοῦ ἔθιμου τῶν νέων εἰς τὰ αὐτὰ καλὰ σχήματα κινήσεων καὶ καλὰ μέλη, εὐρέθησαν ἐν ἀρχῇ καὶ καθωρίσθησαν ἅπασι διὰ παντὸς αἱ πρότυποι μορφαὶ χορείας καὶ τέχνης καθόλου, ἀπηγορεύθη δὲ οἰαδήποτε ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ δημιουργίᾳ καινοτομία καὶ ἀπόκλισις ἀπὸ τῶν ἀρχῆθεν καθιερωμένων καὶ πατρῶν μορφῶν. Τὴν ἔμμονὴν ταύτην τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὴν παιδευτικὴν παράδοσιν χαρακτηρίζει ὁ Πλάτων ὡς θεσμὸν κατ' ἐξοχὴν πολιτικῶς καὶ νομοθετικῶς σοφόν.

Ἐν τῷ γενικωτέρῳ πλαισίῳ τῆς παιδευοῦσης χορείας ἐξετάζονται εἰς τὸ Β' βιβλίον τῶν «Νόμων» τὸ μὲν ἡ εἰδικωτέρα καὶ συγκεκριμένη μορφή τῶν

1. Νόμ. Ζ 797 α 9 κ.έ. Περβλ. καὶ Ζ 788 α - β, καὶ Ζ 816 c, Β 656 c, 664 a : «ἡ τοιαύτη συνοικία πᾶσα περὶ τούτων ἐν καὶ ταῦτόν ὅ τι μάλιστα φθέγγοι' αἰεὶ διὰ βίου παντὸς ἐν τε ᾧδαῖς καὶ μῦθοις καὶ λόγοις».

2. Νόμ. Ζ 797 c 5.

3. Πολιτ. Γ 398 α κ.έ., 400 d κ.έ., 401 b κ.έ., 424 d κ.έ.

4. Νόμ. Ζ 799 α - β.

5. Νόμ. Β 656 d κ.έ. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Αἱ ἱστορ. γνώσ. τοῦ Πλάτ. Α' Βαρβαρικά, σ. 44 κ.έ., 130 κ.έ.

τριῶν καθ' ἡλικίας χορῶν καὶ τῶν κατ' αὐτοὺς ᾠδῶν ¹, τὸ δὲ ἡ κατὰ τὰς ἑορτὰς συναφῆς πρὸς τοὺς χοροὺς παιδιὰ τῶν συμποσίων καὶ τῆς «μέθης», ὁ περὶ τῆς ὁποίας λόγος ἄρχεται ἤδη ἀπὸ τοῦ Α' βιβλίου ² τοῦ πρεσβυτικοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνος.

Ἐκ τῶν τριῶν χορῶν, τῶν ἀντιστοιχῶν πρὸς τοὺς χοροὺς τῶν Λακωνῶν, πρῶτος εἶναι ὁ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μουσῶν διατελῶν χορὸς τῶν παίδων. Ὁ δευτερος, οὕτινος προστάτης εἶναι ὁ Ἀπόλλων, περιλαμβάνει τοὺς συμπληρώσαντας τὸ 18ον ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ μέχρι τῆς τῶν 30 ἐτῶν «νέους». Τὸν τρίτον ἀποτελοῦν οἱ υπερβάντες τὸ 30ὸν ἔτος ἄνδρες μέχρι τῆς ἡλικίας τῶν 60 ἐτῶν, χορεύοντες ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Διονύσου. Οἱ ὑπὲρ τὰ 60 ἔτη γέροντες, οἱ μὴ δυνατοὶ «φέρειν ᾠδὰς» ³, θὰ ἀφηγοῦνται μύθους ἡθικοῦ περιεχομένου καὶ σεμνοῦ φρονήματος, συμβαλλόμενοι διὰ τοῦ ἐν ἑαυτοῖς θείου, ἥτοι τοῦ νοῦ, εἰς τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν νόμων τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν συμποσίων.

Ὁ οἶνος δέον ⁴ νὰ ἀπαγορεύεται τελείως εἰς τοὺς μέχρι τῶν 18 ἐτῶν παῖδας· εἰς τὰ μέλη τοῦ δευτέρου χοροῦ, τὰ μέχρις ἡλικίας 30 ἐτῶν, θὰ ἐπιτρέπεται μετρία οἰνοποσία· ἄνευ περιορισμοῦ δὲ ἀφίνεται ἡ πόσις τοῦ οἴνου εἰς τοὺς υπερβάντας τὸ 40ὸν ἔτος.

Αἱ ὑπὸ τῶν τριῶν χορῶν ᾑδόμεναι κατὰ τὰς καθωρισμένας τελετάς, θυσίας καὶ ἑορτὰς ⁵ ᾧδὰ πρέπει νὰ πληροῦν ὅλας τὰς ἐκτεθείσας ἤδη ἡθικοπολιτικὰς καὶ παιδευτικὰς ἀπαιτήσεις, ἵνα μὴ χωρίζεται τὸ «ἡδὺν» τῆς παιδιᾶς ἀπὸ τὸ «δίκαιον» καὶ τὸ «ἀγαθόν» ⁶ τῆς παιδείας. Ὁ δὲ ἑλεγχος τῆς ἐφαρμογῆς τῶν εἰρημένων ἀρχῶν καὶ ἡ ἐποπτεία τῶν συμποσίων καὶ τῆς χορείας ρυθμίζονται δι' εἰδικῶν διατάξεων τοῦ 5' βιβλίου τῶν «Νόμων» ⁷.

Τὰ παιδαγωγικὰ πλεονεκτήματα τῆς λελογισμένης μέθης εἰδικώτερον καὶ τῆς «κατ' ὀρθὴν χρείας τῆς ἐν οἴνῳ συνουσίας» ⁸, τῆς παιδιᾶς τῶν συμποσίων, τῆς συνημμένης μετὰ τῶν ἑορτῶν καὶ τῆς χορείας, εἶναι τὰ ἑξῆς δύο : Πρῶτον ἡ «ἐν οἴνῳ βάσανος καὶ παιδιὰ» ⁹ βοηθεῖ εἰς τὸ «κατιδεῖν πῶς ἔχομεν τὰς φύσεις» ¹⁰ καὶ εἰς τὸ «ἡθος ψυχῆς θεάσασθαι» ¹¹. Τὰ κοινὰ

1. Νόμ. Β 664 b κ.ἑ. Πρβλ. Πολιτ. Γ 412 b, Εὐθυδ. 277 d - e.

2. Νόμ. Α 637 d κ.ἑ. Ὡς πρὸς τὸν «παμμήκη λόγον περὶ μέθης» (Νόμ. Α 642 a) βλ. τὸ ἡμέτερον ἄρθρον «Πλάτωνος Νόμοι» ἐν τῷ Ἐγκυκλοπ. Λεξικῷ τοῦ «Ἡλίου».

3. Νόμ. Β 664 d 3. Πρβλ. 657 d.

4. Νόμ. Β 666 a κ.ἑ.

5. Νόμ. Β 653 d, Ζ 804 a κ.ἑ.

6. Νόμ. Β 663 a 2, a 9.

7. Νόμ. 5 764 c κ.ἑ.

8. Νόμ. Β 652 a 4.

9. Νόμ. Α 649 d 9, 650 b.

10. Νόμ. Β 652 a 2.

11. Νόμ. Α 650 a 5.

δηλαδή συμπόσια τῶν πολιτῶν κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Μουσῶν, τοῦ ᾽Απόλλωνος καὶ ἰδίως τοῦ Διονύσου, ὁρθῶς ὁργανούμενα, «*παιδαγωγούμενα*», παρέχουν εἰς αὐτοὺς τὴν εὐκαιρίαν νὰ βασανίσουν καὶ νὰ ἐλέγξουν τὴν σωφροσύνην των καὶ νὰ γνωρίσῃ καλὰ ἑκαστος τὴν φύσιν του, ἰδίως δὲ νὰ ἐκτιμήσῃ καὶ νὰ κρίνῃ τὸσον τὴν δύναμιν ἀντιστάσεώς του εἰς τοὺς πειρασμοὺς τῶν παθῶν καὶ τῶν ἡδονῶν, ὅσον καὶ τὰς ἀδυναμίας του¹. Τὸ δεῦτερον παιδαγωγικὸν πλεονέκτημα² τῆς «*ἐν τοῖς οἴνοις κοινῆς διατριβῆς*» εἶναι τὸ ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν πινόντων οἶνον ἡλικιωμένων ἀνδρῶν γίνονται ἐκ τῆς μέθης, τῆς ὁρθῆς πάντως, «*διάπυροι*», ὡς ὁ πυρακτούμενος σίδηρος, καὶ ἐπομένως προθυμότεραι πρὸς τὰς ᾤδας, μαλακώτεραι καὶ περισσότερον εὐπλαστοὶ καὶ «*εὐάγαγοι*», δεκτικώτεραι παιδαγωγικῆς ἐπιδράσεως, «*καθάπερ δι' ἥσαν νέαι*»³. Παιδαγωγός των θὰ εἶναι πάλιν «*ὁ αὐτὸς ὥσπερ τότε*», ὁ ἀγαθὸς νομοθέτης, «*οὗ νόμους εἶναι δεῖ συμποτικούς, δυναμένους τὸν εὐέλπιν καὶ θαρραλέον ἐκείνον γιγνόμενον καὶ ἀναισχυντότερον τοῦ δέοντος, καὶ οὐκ ἐθέλοντα τάξιν καὶ τὸ κατὰ μέρος σιγῆς καὶ λόγου καὶ πόσεως καὶ μούσης ὑπομένειν, ἐθέλειν ποιεῖν πάντα τούτοις τάναντία, καὶ εἰσιόντι τῷ μὴ καλῷ θάρρει τὸν κάλλιστον διαμαχόμενον φόβον εἰσέμπειν ὅλους τ' εἶναι μετὰ δίκης, ὃν αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνῃν θείον φόβον*»⁴ ὀνομάκαμεν».

Τὰ ἀνωτέρω ὅμως παιδαγωγικὰ πλεονεκτήματα συνεπάγεται μόνον ἡ ὁρθῶς παιζομένη παιδιὰ τῆς μέθης καὶ τῶν συμποσίων. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, δηλαδή «*εἰ ἐξέσται τῷ βουλομένῳ καὶ ὅταν βούληται καὶ μεθ' ὧν ἂν βούληται πίνειν μετ' ἐπιτηδευμάτων ὀντινωνοῦν ἄλλων*»⁵, τότε ἡ μέθη ἀποβαίνει ἀπλὴ παιδιὰ, ἐν τῇ συνήθει ἐννοίᾳ τῆς ἀντιθέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν σπουδὴν, ἥτοι ἀναξία λόγου, ἀπλῶς ἡδεῖα χωρὶς τοῦ ἀγαθοῦ ἐνέργεια. Ἀντὶ τῆς τοιαύτης οἰνοποσίας εἶναι προτιμότερα ἢ ἀπὸ τοῦ οἴνου ἐντελής ἀποχὴ καὶ ἡ ὕδροποσία, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλουν αἱ νομοθεσίαι τῆς Σπάρτης, τῆς Κρήτης καὶ ἰδίως τῆς Καρχηδόνας⁶.

β) Ἡ παιδεύουσα παιδιὰ τῶν «*Νόμων*» ὡς μιμητικὴ παιδιὰ.

Ποίσεις, μουσικὴ καὶ ὄρχησις, περὶ ὧν ἔγινεν ἀνωτέρω λόγος ὡς μορ-

1. Νόμ. Α 649 α κ.ε.

2. Νόμ. Β 671 β 8 κ.ε. Πρβλ. Α 641 β : «*συμποσίον δὲ ὁρθῶς παιδαγωγηθέντος τί μέγα ἰδιώταις ἢ τῇ πόλει γίγνεται*» ἄν ;, 641 γ 8 : «*δοκεῖς ἡμῖν... τὴν ἐν τοῖς οἴνοις κοινῇ διατριβῇ ὡς εἰς παιδείας μεγάλῃν μοῖραν τείνουσαν λέγειν*», 642 α, 645 γ.

3. Νόμ. Β 671 β 8 κ.ε. Πρβλ. Α 646 α : «*οὗ μόνον... ὁ γέγων δις παῖς γίγνεται*» ἄν, ἀλλὰ καὶ ὁ μεθυσθεὶς».

4. Βλ. Κ ω ν σ τ. Ι. Β ο υ ρ β ε ρ η, Θεῖος φόβος (ἐν τῇ Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φίλοσ. Σχολ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1953 - 1954, σ. 122 κ.ε.).

5. Νόμ. Β 673 ε 8 κ.ε., Σ 775 β κ.ε.

6. Ἀποχὴν ἀπὸ τοῦ οἴνου ἐπιβάλλει εἰς τοὺς «*φύλακας*» καὶ ἡ «*Πολιτ.*» Γ 403 ε 4.

φῶν παιδευούσης παιδιᾶς, ἔτι δὲ καὶ αἱ εἰκαστικά τεχναι¹, αἵτινες ὡσαύτως χαρακτηρίζονται παιδιὰ, ἔχουν πᾶσαι κατὰ τὸν Πλάτωνα κοινὸν γνώρισμα τὴν μίμησιν. Οὕτως ἡ παιδεύουσα παιδιὰ, ὡς εἶδομεν αὐτὴν μέχρι τοῦδε, προβαλλομένου νῦν τοῦ οὐσιώδους μιμητικοῦ χαρακτηρὸς τῆς, ἐμφανίζεται ὡς «μιμητικὴ παιδιὰ»², συνδυάζουσα τρία οὐσιαστικά στοιχεῖα : μίμησιν, ἡδονήν, παιδείαν. Κατὰ ταῦτα ἡ μιμητικὴ παιδιὰ τῶν «Νόμων» προβάλλεται ὡς τι ἀντίστοιχον τῆς σημερινῆς Τέχνης³.

Ἡ μιμητικὴ παιδιὰ-τέχνη τῶν «Νόμων» ἔχει ἄξιαν πολὺ ἀνωτέραν τῆς ἐν τῷ Ι' βιβλίῳ τῆς «Πολιτείας» καὶ τῇ «Ἐπινομίδι» κατακρινομένης μιμητικῆς, διότι εἰς τοὺς «Νόμους» τάσσονται ὑψηλότερον τόσον ἡ ἔννοια τῆς ἡδονῆς, ὅσον καὶ ἡ τῆς μιμήσεως, αἱ συνυφασμένοι εἰς τὴν μιμητικὴν παιδιάν⁴. Καὶ πρῶτον ἡ ἔννοια τῆς ἡδονῆς. Κατὰ τὸ Β' βιβλίον τῶν «Νόμων» ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, ὡς εἶδομεν, εἶναι τὰ πρῶτα καὶ βασικά συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου, τούτων δὲ ἡ παιδαγωγικὴ ρύθμισις εἶναι ἔργον ὅχι μόνον τῆς πρώτης διὰ τοῦ ἐθισμού ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς καθ' ὅλον τὸν βίον παιδείας τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῶν παιδευτικῶν μορφῶν τῶν παιδιῶν. Εἶδομεν πρὸς τοῦτοις, ὅτι διὰ τῆς ἡδείας μορφῆς ἡ ψυχὴ προσοικειοῦται ἀμεσώτερον καὶ βαθύτερον τὰ μορφωτικά περιεχόμενα τῆς μαθήσεως καὶ παιδείας. Τὸν κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινον χαρακτηρὰ τῶν ἡδονῶν, λυπῶν καὶ ἐπιθυμιῶν ἐξαίρει καὶ τὸ γνωστὸν ἀπόσπασμα τοῦ Ε' βιβλίου τῶν «Νόμων»⁵, ὅπερ διὰ τὸν «ἐντόνως ἡδονοκρατικὸν» χαρακτηρὰ του προεκάλεσε τολμυρὰν πρότασιν ἀθετήσεώς του. Καὶ κατὰ τοὺς Νόμ. Ζ 802 c 6 «τὸ ἡδὺ κοινὸν πάσαις ταῖς Μούσαις». Καὶ εἰς τὸν «Φίληβον» δέ, ὡς γνωστόν, ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν ἐν τῇ ἡδονῇ περιεχομένην ἀλήθειαν. Διὰ πασῶν τούτων τῶν περὶ ἡδονῆς ἀποφάνσεων διήκει ἀναμφιβόλως μία ἀναγνώρισις καὶ ἐκτίμησις τοῦ ἡδονικοῦ-αἰσθητικοῦ στοιχείου τῆς παιδιᾶς-τέχνης.

Ἀλλὰ καὶ τῆς μιμήσεως ἡ ἔννοια εἶναι ὑψηλότερα ἐν τοῖς «Νόμοις» παρὰ ἐν τῇ «Πολιτείᾳ». Ἐν τῷ Ι' βιβλίῳ τῆς «Πολιτείας» τὰ ἔργα τῆς μιμήσεως θεωροῦνται διὰ τοὺς ἐκεῖ προβαλλομένους μεταφυσικοὺς λόγους ὡς κείμενα πόρρω τῆς ἀληθείας. Ἀντιθέτως ὁ ἐν τοῖς «Νόμοις» (Β 667 c 9 κ.έ., 668 a 7) ὀρισμὸς τῆς μιμητικῆς ἐπισημαίνει ὡς οὐσιώδεις γνώρισμα αὐτῆς τὴν «ὀρθότητα» καὶ «ἰσότητα» τῆς μιμήσεως πρὸς τὰ πρότυπα αὐτῆς, εἴτε

1. Πολιτ. Ι 595 a κ.έ. 603 a 11 : «ἡ γραφικὴ καὶ ὁλος ἡ μιμητικὴ».

2. Σοφιστ. 234 a κ.έ., Πολιτικ. 288 c, Τιμ. 19 d, Ἐπιν. 975 d.

3. Αἱ θεωρητικαὶ ἀντιγνώμimai καὶ διαφοραὶ μεταξὺ ἀρχαίων καὶ νεωτέρων ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας δὲν ἐνδιαφέρουν ἡμᾶς ἐνταῦθα.

4. Περβλ. Ρ. Friedländer, Platon, II, σ. 644.

5. Νόμ. Ε 732 d 8 - 734 e 2. Βλ. περὶ αὐτοῦ G. Müller, Der Aufbau der Bücher II und VII κ.λπ. σ. 42 κ.έ.

αίσθητά είτε ιδεατά, βλέπει ἄρα τὰ «ὄρθα μιμήματα» ὡς οὐχὶ μακρὰν κείμενα ἢ πάντως τείνοντα πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν «Νόμων» φαίνεται συμφωνότερον τοῦ δεκάτου τὸ Γ' βιβλίον τῆς «Πολιτείας», εἰς τὸ ὁποῖον δὲν κατακρίνονται ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ προϊόντα τῆς μουσικῆς μιμήσεως (ὡς ἐν τῷ Ι' βιβλ. τῆς «Πολιτείας»), ἀλλὰ μόνον τὰ ἐστερημένα ἠθικοπολιτικοῦ παιδευτικοῦ περιεχομένου. Ὡς γνωστὸν δέ, ὁ Πλάτων, ἀκολουθῶν ἐνταῦθα τὸν θεωρητικὸν τῆς μουσικῆς Δάμωνα, τάσσει εἰς τὴν μουσικὴν παιδείαν, πέραν τοῦ αἰσθητικοῦ σκοποῦ της, παιδαγωγικὴν ἀποστολὴν τὴν προπαιδεῖαν τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀνθρωπίνου ἥθους τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινότητος.

Ἡ ἐν τοῖς «Νόμοις» ὁμῶς ἀναγνώρισις καὶ ἐκτίμησις τῆς ἐν τῇ μιμητικῇ παιδιᾷ ἡδονῆς οὔτε ἀπόλυτος εἶναι οὔτε ἱκανὴ νὰ δικαιολογήσῃ ἡδονοκρατικὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἐν τῷ πρεσβυτικῷ ἔργῳ περὶ μιμητικῆς παιδιᾶς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Πλάτων, καλλιτέχνης ὁ ἴδιος, «ἀντίτεχνος» πρὸς τοὺς ποιητὰς (Νόμ. Ζ 817 b, Σμπ. 209 c - e), διὰ τε τὴν ποιητικὴν καὶ τὴν νομοθετικὴν του ἰδιότητα, ἡσθάνετο ἀναμφιβόλως γνησίαν καλλιτεχνικὴν συγκίνησιν ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα τῆς μουσικῆς, τῆς ποιήσεως¹ καὶ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ ἀσφαλῶς διέκρινε καὶ ἐξετίμα κατ' ἀξίαν τὸ αἰσθητικὸν στοιχεῖον τῆς μιμητικῆς παιδιᾶς. Εἰς τὸν πνευματικόν του ὁμῶς κόσμον, τὸν ὁποῖον εἶχε θεμελιώσει ἐπὶ τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ, ἦτο ἀδύνατον νὰ νοηθῇ μορφὴ ζωῆς κεχωρισμένη τοῦ Ἀγαθοῦ, ἐστερημένη τοῦ γνωρίσματος τῆς ἀρετῆς. Ἡδονὴ μόνη², καθαρὰ αἰσθητικὴ ἀξία, ἄνευ ἠθικῆς ἢ ἀντιμαχομένη πρὸς τὴν ἠθικὴν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔξῃ θέσιν εἰς τὸν κόσμον του τοῦτον. Ὁ περὶ παιδιᾶς λοιπὸν λόγος τῶν «Νόμων» δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς λόγος χωρίζων τὸ ἡδὺ ἀπὸ τὸ ἀγαθόν³, ἀλλ' ἀκριβῶς ὡς ἀπεργαζόμενος συνυφὴν καὶ συζυγίαν ἡδονῆς καὶ ἀρετῆς, αἰσθητικῆς καὶ ἠθικῆς, παιδιᾶς καὶ παιδείας!

Εἰς τὰς σχετικὰς συζητήσεις τῶν «Νόμων» δὲν ἀντιβάλλεται κατ' οὐσίαν

1. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ τόσον αὐστηρὸν διὰ τὴν ποίησιν καὶ τὴν τέχνην Ι' βιβλίον τῆς «Πολιτείας» ἀναγινώσκομεν 595 b 9 : «καίτοι φίλα γέ τίς με καὶ αἰδῶς ἐκ παιδὸς ἔχουσα περὶ Ὀμήρου ἀποκωλύει λέγειν (κατ' αὐτοῦ). Ἔοικε μὲν γάρ τῶν καλῶν ἀπάντων τούτων τῶν τραγικῶν πρῶτος διδάσκαλός τε καὶ ἡγεμὼν γενέσθαι. ἀλλ' οὐ γὰρ πρὸς γέ τῆς ἀληθείας τιμητὸς ἀνὴρ». Καὶ ἐν 607 c ὁμολογεῖ περὶ ἑαυτοῦ ὁ Πλάτων, ἐν σχέσει πρὸς τὴν μίμησιν καὶ τὴν πρὸς ἡδονὴν ποιητικὴν, ὅτι «σύνισμέν γε ἡμῖν αὐτοῖς κηλουμένοις ὑπ' αὐτῆς· ἀλλὰ γὰρ τὸ δοκοῦν ἀληθὲς οὐχ ὅσιν προδιδόναι». Πρβλ. Νόμ. Β 663 b 4 κ.έ.

2. Νόμ. Β 658 a 9 κ.έ., 659 b 4, 660 a 6, 662 d 6 κ.έ.

3. Νόμ. Β. 663 a 9, d 2 κ.έ. Πρβλ. γενικώτερον τὰ περὶ «ποιήματος» καὶ «πάθους» ἐν Νόμ. Θ 859 e 6 κ.έ. Ἐν «Γοργία» αὐστηρὰ διάκρισις μεταξὺ τοῦ «πρὸς ἡδονὴν ὁμιλεῖν» καὶ τοῦ «πρὸς τὸ βέλτιστον ὁμιλεῖν» (513 d 3).

ὁ δίκαιος καὶ ἀγαθὸς βίος πρὸς τὸν ἡδύν, ἵνα χωρισθῇ αὐτοῦ ¹, ἀλλὰ ὁ «σώφρων», ὁ «φρόνιμος», ὁ «ἀνδρεῖος» καὶ ὁ «ὑγεινὸς» πρὸς τοὺς ἀντιθέτους βίους : τὸν «ἀκόλαστον», τὸν «ἄφρονα», τὸν «δειλὸν» καὶ τὸν «νοσώδη» ². Εὐρίσκεται δ' ἐκ τῆς συγκρίσεως, ὅτι οἱ πρῶτοι τρόποι βίου εἶναι «ἡδίονες» τῶν δευτέρων, ὁ σώφρων ἡδίων τοῦ ἀκόλαστου, ὁ φρόνιμος ἡδίων τοῦ ἀφρονος κ.ο.κ. Ὁ «δικαιοτάτος» ἄρα βίος εἶναι «ἡδιστος» καὶ ὁ «ἀρετῆς ἐχόμενος κατὰ σῶμα ἢ καὶ κατὰ ψυχὴν τοῦ τῆς μοχθηρίας ἐχομένου βίου ἡδίων» ³. Τὸ «ἡδὺν» εἶναι «κοινόν» εἰς ὅλας τὰς Μούσας, ἀλλ' ἡ «περὶ Μοῦσαν διατριβή» πρέπει νὰ διακριθῇ εἰς «σώφρονα Μοῦσαν», ἄλλαις λέξεσι σώφρονα ἢ παιδεύουσαν παιδιὰν ἀφ' ἑνός, καὶ εἰς «γλυκεῖαν Μοῦσαν κοινήν» ἀφ' ἐτέρου, ἱκανοποιοῦσαν τὰς ἐπιθυμίας καὶ ἀπαιτήσεις τοῦ μεγάλου κοινοῦ ⁴. Ἡ ἀπέναντι τῆς διακρίσεως καὶ διαστολῆς ταύτης θέσις τοῦ Πλάτωνος εἶναι σαφής, ἡ ἐξῆς : «συγχωρῶ δὴ τό γε τοσοῦτον καὶ ἐγὼ τοῖς πολλοῖς, δεῖν τὴν μουσικὴν ἡδονὴν κρίνεσθαι, μὴ μέντοι τῶν γε ἐπιτυχόντων, ἀλλὰ σχεδὸν ἐκείνην εἶναι Μοῦσαν καλλίστην, ἥ τις τοὺς βελτίστους καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένους τέρπει, μάλιστα δὲ ἡμῖς ἕνα τὸν ἀρετῇ τε καὶ παιδείᾳ διαφέροντα» ⁵. Κατὰ ταῦτα ὁ Πλάτων κριτήριον τῆς ὀρθῆς μουσικῆς θέτει ἐνταῦθα τὴν ἡδονὴν καὶ τέρψιν, οὐχὶ ὅμως τῶν πολλῶν, ἀλλὰ τῶν πεπαιδευμένων καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ ἑνὸς ἀρίστου ἀνδρός. Ἐπειδὴ δὲ τοῦ τοιοῦτου ἡ ἡδονὴ συμφωνεῖ μὲν τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ ἐγκρίνεται ὑπ' αὐτοῦ, εἰς τὸ κριτήριον τοῦτο ἐπιτυγχάνεται ἡ σύμπτωσης καὶ ἀδελφώσεως τῆς αἰσθητικῆς μὲ τὴν ἠθικὴν καὶ ἡ συζυγία τοῦ ἡδέος μετὰ τοῦ ἀγαθοῦ ⁶.

Ἡ ἀπὸ τῆς «Πολιτείας» ἀπόκλισις τῶν «Νόμων» συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐκεῖ μὲν ἡ ἡδονὴ τοῦ φιλοσόφου βασιλέως εἶναι συνημμένη μὲ τὸ ὄντως ὄν καὶ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, ἐνταῦθα δὲ ἀντιβάλλονται οἱ δύο βίοι «ὁ σώφρων» καὶ ὁ «ἀκόλαστος», ἵνα δηλωθῇ, ὅτι ἡδίων εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ «σωφρόνας παίζων» βίος. Κατάλληλον δὲ ἔδαφος διὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν

1. Νόμ. Β 662 d κ.έ.

2. Νόμ. Ε 733 d 7 κ.έ.

3. Νόμ. Ε 734 d.

4. Νόμ. Ζ 802 c-d. Πρβλ. Πολιτ. Γ 387 b 3 «ἡδέων τοῖς πολλοῖς». Κατὰ τὸν Ἀριστ. Πολιτ. VIII, 5, 1340 a 2 κ.έ. «ἡδονὴ κοινή», ἥς ἔχουν πάντες αἰσθησιν, εἶναι ἡ τῆς μουσικῆς παιδείας.

5. Νόμ. Β 658 e 6 κ.έ.

6. Ἐὰν ὅμως δὲν ἐπιτυγχάνεται ἐν τῇ παιδεύουσῃ παιδιᾷ, ἰσόρροπος συνδυασμὸς ἡδέος καὶ ἀγαθοῦ, εἶναι προτιμότερον νὰ θυσιασθῇ τὸ ἡδύ, οὐδέποτε ὅμως τὸ ἀγαθόν. Πρβλ. Νόμ. Η 829 c, d : «ὅσοι δὲ ἀγαθοὶ τε αὐτοὶ καὶ τίμιοι ἐν τῇ πόλει, ἔργων ὄντες δημιουργοὶ καλῶν, τὰ τῶν τοιούτων ἡδέσθω ποιήματα, ἐὰν καὶ μὴ μουσικὰ πεφύκη... μὴδὲ τινα τολμᾷ ἄδειν ἀδόκιμον μοῦσαν μὴ κρινάντων νομοφυλάκων, μὴδ' ἂν ἡδίων ἢ τῶν θαμύρων τε καὶ Ὀρφείων ὕμνων».

τοιούτου βίου, ἔχοντος δηλαδή ὡς περιεχόμενον βιοτικὸν καὶ μορφωτικὸν τὴν παιδείαν καὶ τὴν παιδιάν, εἶναι ἡ ὑπὸ ἰδρυσιν πολιτεία τῶν «Νόμων». Διότι αὕτη: «σχολήν τε... ἄγει που μεγίστην, ἐλευθεροί τε ἀπ' ἀλλήλων εἰσὶ, φιλοχρήματοι δὲ ἥκιστ' ἂν, οἷμαι, γίγνονται» ἂν ἐκ τούτων τῶν νόμων, ὥστ' εἰκότως ἅμα καὶ κατὰ λόγον ἡ τοιαύτη κατὰστασις πολιτείας μόνῃ δέξαιτ' ἂν τῶν νῦν τὴν διαπερανθεῖσαν παιδείαν τε ἅμα καὶ παιδιάν πολεμικήν, ἀποτελεσθεῖσαν ὁρθῶς τῷ λόγῳ»¹.

Ἡ πολιτεία τῶν «Νόμων» εἶναι πολιτεία «σχολῆς»² καὶ ἔδρα βίου σπουδαίου ἅμα καὶ παιδιώδους. Οἱ πολῖται τῆς ἔχουν καιρὸν, τὸν ὁποῖον καὶ διαθέτουν κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τὴν μόρφωσίν των καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνευματικοῦ, καλλιτεχνικοῦ, συμποσιακοῦ καὶ ἑορταστικοῦ - θρησκευτικοῦ πολιτισμοῦ των, ὅστις καὶ ἀποτελεῖ τὸ κύριον περιεχόμενον καὶ ἐπιτήδευμα τῆς «σχολῆς». Εἶναι πολιτεία προωρισμένη δι' εἰρηνικὸν βίον³, ἐν ᾧ καὶ μόνῳ θεραπεύεται ἡ ὅλη ἀρετή, καὶ διὰ λεπτὴν καὶ καλλιεργημένην κοινωνίαν ἀνθρώπων. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Λακεδαιμονίων πολιτείαν, τὴν εἰς τὸν πόλεμον μόνον τείνουσαν καὶ καλλιεργοῦσαν ἐν μόνον μόνον τῆς ἀρετῆς, καὶ δὴ καὶ τὸ ἔσχατον τῇ τάξει, τὴν ἀνδρείαν, ἡ πόλις τῶν «Νόμων» ἔχει ἰδανικὸν τῆς σύμπασαν τὴν ἀρετὴν⁴. Τὸ σχέδιον τῆς ὑπὸ ἰδρυσιν πόλεως προβλέπει ὁρθολογιστικὴν κατανομὴν τῆς γῆς εἰς τοὺς πολίτας καὶ παντοίας ἐγκαταστάσεις, ἐξασφαλιζούσας ἀκίνδυνον, ὑγιεινὴν καὶ ἄνετον διαβίωσιν, λεπτομερῶς δ' ἐκτιθεμένας ἐν Νόμῳ. Σ 760 b κ.ε. Ὁ Πλάτων εἰς τὸ τέλος τῆς σχετικῆς ἐκθέσεώς του παρατηρεῖ, ὅτι: «ταῦτα μὲν οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα πάντα κόσμος τε καὶ ὠφελία τοῖς τόποις γίγνεται» ἂν μετὰ παιδιᾶς οὐδαμῇ ἀχαρίτου»⁵. Μετὰ τῆς παιδιᾶς δ' ὅμως ταύτης πρέπει νὰ συνδυασθοῦν καὶ μέτρα καὶ ἔργα σπουδῆς, ἐκτιθέμενα ἐν συνεχείᾳ. Οὕτως ἡ σχεδιαζομένη ἰδρυσις ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὅλας τὰς ἀνάγκας, τέρψεις καὶ πνευματικὰς καλλιεργίας τοῦ βίου καὶ πρὸς τὴν πλήρῳσιν αὐτῶν προσαρμόζει τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ μέτρα τῆς ἡ νομοθεσίας⁶.

1. Νόμ. Η 832 d. Περὶ τῆς πολεμικῆς παιδείας καὶ παιδιᾶς, ἣν εἰδικώτερον ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ἐνταῦθα ὁ Πλάτων, βλ. κατωτέρω.

2. Ἡ λέξις «σχολή» διετηρήθη μὲ τὴν σημασίαν τῆς αὐτῆς καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν μας γλῶσσαν: «ἡ σχολή» λ.χ. ἔχομε σήμερον καὶ αὔριο σχολήν.

3. Πρβλ. Νόμ. Ζ 803 d 5: «τὸ δ' ἦν ἐν πολέμῳ μὲν ἄρα οὐτ' οὖν παιδιὰ πεφυκυῖα οὐτ' αὖ παιδεία ποτὲ ἡμῖν ἀξιάλογος, οὔτε οὐσα οὔτε ἐσομένη... δεῖ δὲ τὸν κατ' εἰρήνην βίον ἕκαστον πλεῖστον τε καὶ ἄριστον διεξελθεῖν».

4. Βλ. τὰς συναφεῖς συζητήσεις τοῦ Α' καὶ Β' βιβλίου τῶν «Νόμων». Πρβλ. Α 630 c 8, 630 e, Β 667 a 2 κ.ε.

5. Νόμ. Σ 761 d 4.

6. Οἶονεὶ ἀπήχθαι τοῦ σχεδιαζομένου τούτου βίου τῆς πόλεως τῶν «Νόμων» εἶναι τὸ κάτωθι βασικὸν χωρίον τῶν «Πολιτικῶν» τοῦ Ἀριστοτέλους (VII, 14, 1333 a

γ) *Ἑορταστικά μάχαι, πολεμικά καὶ θρησκευτικά παιδιά.*
Ἀγωνιστικά παιδιά. Ἡ παιδιά ὡς ἐπανόρθωσις τῆς παιδείας.

Εἰς τὰς ἀνωτέρας μορφῆς παιδείας ἀνήκουν καὶ αἱ παιδιά τῶν ἐορτῶν, περὶ ὧν ἤδη ἔγινε καὶ ἀνωτέρω λόγος, καὶ δὴ καὶ αἱ τῶν πλασματικῶν κατὰ τὰς ἐορτὰς μαχῶν καὶ ψευδοπολέμων, αἱ πολεμικά καὶ αἱ ἀγωνιστικά παιδιά, περὶ ὧν προβλέπουν εἰδικαὶ νομοθετικά διατάξεις τῶν «Νόμων», καθορίζουσαι καὶ τὰς ἀμοιβὰς τῶν νικητῶν : «καὶ τινὰς δεῖ παιδείας μηχανᾶσθαι καλὰς ἅμα θυσίαις, ὅπως ἂν γίνωνται μάχαι τινὲς ἐορταστικά, μιμούμεναι τὰς πολεμικάς ὃ τι μάλιστα ἐναργῶς μάχας. νικητήρια δὲ καὶ ἀριστεία ἐκαστοῖσι τούτων δεῖ διανεμεῖν ἐγκώμιά τε καὶ ψόγους ποιεῖν ἀλλήλοις, ὁποῖός τις ἂν ἕκαστος γίγνηται κατὰ τε τοὺς ἀγῶνας ἐν παντί τε αὖ τῷ βίῳ»¹. Εἰς τὰς παιδείας ταύτας προσθετέον καὶ τοὺς «ἀγῶνας καὶ προαγῶνας», οἵτινες εἶναι χρήσιμοι «καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ κατὰ πόλεμον εἰς τε πολιτείαν καὶ ἰδίους οἴκους»², καὶ τὰς «θεοῖς προσόδους τε καὶ πομπὰς μεθ' ὧν τε καὶ ἔπλων» τῶν παίδων «ἐν ὁρχήσεσι καὶ ἐν πορείᾳ τὰς ἱκετίας ποιομένων πρὸς θεοὺς»³, καὶ τὰ μνημονευθέντα ἤδη ἀνωτέρω «ἐνόπλια παίγνια», τὰ «ἐν χοροῖς μιμήματα», ἰδίᾳ δὲ τὴν τῆς πολιούχου Ἀθηνᾶς χορευτικὴν παιδίαν, ἥς ὁ σκοπὸς διατυπῶνται ἐπιγραμματικῶς ὡς ἑξῆς : «ἂ δὴ πάντως μιμεῖσθαι πρέπον ἂν εἴη κόρους τε ἅμα καὶ κόρας, τὴν τῆς θεοῦ χάριν τιμῶντας πόλεμον τ' ἐν χρειᾷ καὶ ἐορτῶν ἔνεκα»⁴.

Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ ἀνωτέρω ὑποδεικνυόμενα μορφὰι παιδείας ἐνέχουν, πλὴν τῆς γυμναστικῆς, μουσικῆς καὶ ἐορταστικῆς - ψυχαγωγικῆς πλευρᾶς τῶν, καὶ στρατιωτικὴν καὶ θρησκευτικὴν σημασίαν, οὕτω δὲ προπαρασκευάζουν τὸ ἥθος τῶν νέων καὶ κρατύνουν τὸ φρόνημα τῶν ὠρίμων διὰ τὸν στρατιωτικόν, πολεμικόν καὶ θρησκευτικόν βίον.

30 κ.ἔ.) : «διήρηται δὲ καὶ πᾶς ὁ βίος εἰς ἀσχολίαν καὶ εἰς σχολήν καὶ πόλεμον καὶ εἰρήνην, καὶ τῶν πρακτικῶν τὰ μὲν εἰς τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα, τὰ δὲ εἰς τὰ καλὰ. περὶ ὧν ἀνάγκη τὴν αὐτὴν αἴρεσιν εἶναι καὶ τοῖς τῆς ψυχῆς μέρεσι καὶ ταῖς πράξεσιν αὐτῶν, πόλεμον μὲν εἰρήνης χάριν, ἀσχολίαν δὲ σχολῆς, τὰ δ' ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα τῶν καλῶν ἔνεκα». Πρβλ. Π. Θεοδωροπούλου, Ἀριστοτέλους Τὰ Πολιτικά κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν. Ἀθῆναι, 1933.

1. Νόμ. Η 829 b 7 κ.ἔ. Πρβλ. Γ 771 d κ.ἔ., 772 b, Z 804 a 6 κ.ἔ., Η 830 e, 832 d, 834 c-d : «ἐπιπικὴ παιδιά» καὶ «τοξοτῶν καὶ ἀκονιστῶν παιδείας χάριν ἕως τε καὶ ἀγωνίας», I 887 d κ.ἔ.

2. Νόμ. Z 796 d.

3. Νόμ. Z 706 c.

4. Νόμ. Z 796 b-c. Αἱ κατὰ τὰς ἐορτὰς καὶ τὰς λατρευτικὰς ἐν γένει παιδείας συγκεντρώσεις τῶν πολιτῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων κατὰ τοὺς Νόμ. Z 771 d κ.ἔ. γίνονται : «θεῶν μὲν δὴ πρῶτον χάριτος ἔνεκα καὶ τῶν περὶ θεοὺς, δευτέρου δὲ ἡμῶν αὐτῶν οἰκιστήτιός τε πέρι καὶ γνωρίσεως ἀλλήλων... καὶ ὁμιλίας ἔνεκα πάσης», ἐχούσης ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν σύναψιν γάμων.

Ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία τῆς παιδείας εἰς τοὺς «Νόμους» ἐπισημαίνει ἰδιαίτερος ἓνα γενικὸν χαρακτῆρά της, ἐκφράζοντα τὴν οὐσίαν τοῦ ὅλου ἐφορταστικοῦ πολιτισμοῦ τῆς πολιτείας τῶν «Νόμων». Ἐξαίρεται ὁ «ἐπανορθωτικὸς» χαρακτῆρ τῆς παιδείας εἰς τὸ Α' καὶ τὸ Β' βιβλίον τῶν «Νόμων»¹. Ἡ παιδεία ἀποτελεῖ ἐπανόρθωσιν τῆς παιδείας. Διὰ τῆς ἔννοιας τῆς ἐπανορθώσεως ἡ γνωστὴ εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ Α' κεφαλαίου τῆς παρουσίας μελέτης ἔννοια τῆς ἀναπαύσεως ἢ ἀναπαύλης, ἣτις εἶναι σύμφυτος μὲ τὴν παιδιάν, προσλαμβάνει τὸ ὑψηλότερον νόημα ἀνανεωτικῆς λειτουργίας τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ παιδεία, λέγεται, εἶναι τὸ σπουδαιότατον, τὸ «πρῶτον τῶν καλλίστων»². ὁσάκις ὁμως αὕτη «ἐξέρχεται»³ (ἐκκλίνει, ἐκτρέπεται τῆς ὀρθῆς πορείας), μὲ ἄλλας λέξεις, ὁσάκις χωλαίνει, ἀτνοεῖ, καταπίπτει, εἶναι δὲ δυνατόν τὸ «ἐπανορθοῦσθαι», ἢ ἐκ νέου ἀνόρθωσις καὶ ἀνανέωσις αὐτῆς, πᾶς ἄνθρωπος πρέπει κατὰ δύναμιν νὰ κάμῃ αὐτὴν τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς παιδείας διὰ βίου. Παιδεία λοιπὸν καὶ ἐπανόρθωσις αὐτῆς εἶναι φαινόμενα συνοδεύοντα τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ λίκνου μέχρι τοῦ τάφου⁴. Ἡ ἀνανέωσις αὕτη τῆς παιδείας γίνεται διὰ τῶν ἐφορτῶν-παιδιῶν, μὲ τὸ ποικίλον περιεχόμενον αὐτῶν, καθ' ὅς συμπαίχεται καὶ συνεορτασται τῶν ἀνθρώπων, ὑπὸ τῶν θεῶν δοθέντες, εἶναι αἱ Μοῦσαι, ὁ μουσηγέτης Ἀπόλλων καὶ ὁ Διόνυσος, οἱ γνωστοὶ ταγοὶ καὶ προστάται τῶν τριῶν χορῶν⁵. Οὕτως ἡ ἔννοια τῆς ἐπανορθώσεως τῆς παιδείας διὰ τῆς παιδείας θεμελιώνει βαθύτερον καὶ εὐρύτερον ὅσα περὶ τῶν ἐπὶ μέρους παιδευτικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μέθης, τῶν συμποσίων καὶ τῶν ποικίλων ἄλλων ἐφορταστικῶν ἐκδηλώσεων ἐκθέτει πολλοῦ⁶ τῶν «Νόμων» ὁ Πλάτων. Νόημα, τέλος, ἐπανορθώσεως ἔχει ἢ ὑπ' αὐτοῦ ἐν Νόμ. Β 660 e κ.ἐ. γινομένη μετακόσμησις τῆς ποιήσεως τοῦ Τυρταίου, συμφώνως πρὸς τὴν προσηγηθεῖσαν περὶ αὐτῆς συζήτησιν καὶ τὴν πλατωνικὴν κοσμοθεορίαν, μετακόσμησις συμβολίζουσα τὸ ὅλον ἀνακαινι-

1. Νόμ. Α 644 b, Β 653 c 7 κ.ἐ., 665 a.

2. Νόμ. Α 644 b 1.

3. Νόμ. Α 644 b 2. Τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἐξέρχεσθαι» (περὶ ἧς βλ. Jaeger, III, σ. 440, G. Müller, ἔ.δ., σ. 52-53, πρβλ. καὶ E. des Places, Les Lois (Les belles lettres) τόμ. Ι: «elle dévie») ἐναυθὰ διαφωτίζει καὶ τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ προκείμενον χωρίον 653 c 7: «τούτων... τῶν ὀρθῶς τετραμμένων ἡδονῶν καὶ λυτῶν, παιδιῶν οὐδῶν, χαλᾶται τοῖς ἀνθρώποις καὶ διαφθείρεται κατὰ πολλὰ ἐν τῷ βίῳ». Ἡ διὰ τοῦ χωλαίνειν ἢ καταπίπτειν μετάφρασις τοῦ «ἐξέρχεσθαι» ἀνταποκρίνεται καλύτερον καὶ πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἐπανορθοῦσθαι».

4. Νόμ. Ζ 807 c-d.

5. Νόμ. Β 653 d: «θεοὶ δὲ οἰκίτραντες τὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπιπονον πεφυκὸς γένος, ἀναπαύλας τε αὐτοῖς τῶν πόνων ἐτάξαντο τὰς τῶν ἐφορτῶν ἀμοιβὰς τοῖς θεοῖς, καὶ Μοῦσας Ἀπόλλωνα τε μουσηγέτην καὶ Διόνυσον συνεορταστάς ἔδωκαν, ἵν' ἐπανορθῶνται, τὰς τε τροφὰς γενομένας ἐν ταῖς ἐφορταῖς μετὰ θεῶν».

6. Νόμ. Α 646 a 4, 649 a κ.ἐ., 650 a 5 κ.ἐ., Β 652 a 2, Β 761 b 8 κ.ἐ., 672 e 5.

στικόν ἔργον τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος. Ἡ «καλῶς διαπαισμένη προεσβυτῶν ἔμφρων παιδιά»¹, ἥτοι ὁ περὶ νομοθεσίας διάλογος τῶν τριῶν προσώπων τῶν «Νόμων», εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπανόρθωσις τῶν ἐν παρακμῇ καὶ καταπτώσει εὐρισκομένων νομοθεσιῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος, ὡς ἐπανορθωτικὴ εἶναι ἡ διὰ τῆς φιλοσοφίας κριτικὴ τῆς ποιήσεως καὶ τῶν ἀναξίων ἢ μονοπλεύρων² ἰδανικῶν τῆς ζωῆς.

δ) Ἡ «παγκάλῃ παιδιά» τοῦ γραπτοῦ λόγου.

Συγγράμματα. Νομοθεσία.

Τὴν ἀδελφωσιν τῆς παιδείας μὲ τὴν σπουδὴν συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν δυνάδα³ τῶν μορφῶν τοῦ λόγου, ὅπως παρουσιάζει αὐτὴν ὁ διάλογος «Φαίδρος». Ἀπὸ τὴν σχετικὴν πλατωνικὴν θεώρησιν καὶ ἐρευνᾶν τοῦ προβλήματος τοῦ λόγου θέσιν ἐνταῦθα ἔχει μόνον ἡ ἐνδιαφέρουσα τὴν παροῦσαν μελέτην ἀντιστοιχία τοῦ ζεύγους : «σπουδὴ-παιδιά» πρὸς τὸ ζεύγος τῶν δύο μορφῶν τοῦ λόγου : «προφορικὸς-γραφτὸς λόγος». Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι σπουδὴ, ὁ δεῦτερος παιδιά, ὑπὸ ὥρισμένους ὅμως ὅρους «παγκάλῃ» ἀδελφὴ τῆς σπουδῆς παιδιά. Τίνες οἱ ὅροι οὗτοι καὶ τίνα τὰ κοινὰ καὶ τὰ διάφορα μεταξὺ τῶν δύο τούτων εἰδῶν τοῦ λόγου ;

Τοῦ «λέγειν» προϋπόθεσις κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι τὸ «εἰδέναι τὸ ἀληθές». Αὕτῃ δὲ ἀκριβῶς ἡ προϋπόθεσις διακρίνει τὸν πλατωνικὸν ἀπὸ τὸν ρητορικὸν-σοφιστικὸν λόγον, δηλαδὴ ἡ συνυφὴ τοῦ λέγειν μετὰ τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ τῆς ἐπιστήμης μετὰ τοῦ λόγου⁴. Εἴτε προφορικὸς εἶναι ὁ λόγος

1. Νόμ. Ξ 769 a 1. Ὁ περὶ νομοθεσίας διάλογος τῶν τριῶν γερόντων τῶν «Νόμων» λέγεται παιδιά, ὡς ἡδεῖα καθ' ὁδὸν συζήτησις. Δὲν εἶναι ἡ ἀγωνιστικὴ ἀντιλογία τῶν πρώτων διαλόγων, δι' ἧς τὸ διαλεκτικὸν ἔδαφος κερδίζεται σκληρῶς, βῆμα πρὸς βῆμα. Εἶναι ἡ πραεῖα, ἡρεμὸς διαλεκτικὴ τῆς ὀψίμου περιόδου τοῦ φιλοσόφου. Τὸ τοπίον εἶναι σύσκιον, ἀνάπαυλαί συχναὶ ἀνακουφίζουν ἀπὸ τὸν κόπον καὶ τὸν καύσωνα τοῦ θέρους τοὺς ὁδοιποροῦντας. Χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουν, οἱ διαλεγόμενοι προεσβύται θὰ φθάσουν ἄνετα εἰς τὸν τόπον τοῦ προορισμοῦ τῶν : «λόγοις ἀλλήλους παραμυθουμένους τὴν ὁδὸν ἀπασαν οὕτω μετὰ ἑστώτης διαπεράναι» (Α 625 b 6). Ἀλλ' εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς νομοθεσίας παιδιά — σώφρων, ἔμφρων παιδιά! —, καθόσον εἶναι «μήμεις τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου», «ἀντιτέχνημα» (Νόμ. Ζ 817 b κ.έ., Φαίδρ. 278 c) πρὸς τὴν μιμητικὴν παιδιὰν τῆς ποιήσεως. Πρὸς τοῦτους ἡ νομοθεσία, ὡς ἔργον λόγου γ ρ α π τ ο ὕ, εἶναι ὡσαύτως παιδιά, καὶ δὴ καὶ «παγκάλῃ παιδιά», κατὰ τὰ ἀμέσως κατωτέρω ἐκτιθέμενα.

2. Τοιοῦτο μονομερὲς ἰδανικὸν ἦτο τὸ σαρματικὸν κατὰ τὸν Πλάτωνα, χαρᾶ-κτηριστικὴ δὲ ἔκφρασις τοῦ ἰδεώδους τούτου ἡ ποίησις τοῦ Τυρταίου.

3. Φαίδρ. 276 a 1 : «ἄλλον δρῶμεν λόγον τούτου ἀδελφὸν γνήσιον».

4. Ἡ κοινὴ καὶ συνήθης λογογραφία εἶναι «λέγειν» μόνον, ἄνευ ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας.

εἴτε γραπτός, διὰ τὸ νὰ εἶναι ὄντως λόγος, πρέπει νὰ ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας¹.

Ἐκ τῆς κοινῆς ταύτης ἀφετηρίας καὶ ριζώσεως εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ ἀληθοῦς ὁ προφορικός καὶ ὁ γραπτὸς λόγος ἐκκινουῦντες, διίστανται καὶ διαστέλλονται εἰς δύο εἶδη, ἀδελφὰ ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ διάφορα. Ἰδοὺ δὲ αἱ διαφοραί, διατυπούμεναι μὲ τὴν ἐπιγραμματικότητα καὶ τὸ κάλλος τοῦ πλατωνικοῦ «Φαίδρου»²: Ὁ λόγος ἀληθῆς καὶ γνήσιος, ἔργον σπουδῆς, εἶναι μόνον ὁ ζῶν καὶ ἔμψυχος προφορικός λόγος, τὸν ὅποιον καὶ μόνον διὰ βίου ἐχρησιμοποίει ὁ Σωκράτης. Μὲ τὸν παλμὸν καὶ τὴν θέρμην τῆς ζωῆς του, ὁ λόγος οὗτος κινεῖται ὡς ἡθροωμένη φωνὴ εὐθέως ἀπὸ τῆς ψυχῆς τοῦ λέγοντος εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκούοντος καὶ «μανθάνοντος»³. Ἐκεῖ φύεται, ριζοῦται καὶ ἀναπτύσσεται ὡς σπέρμα γόνιμον καὶ «ἐγκαρπον» νέου φυτοῦ. Τοῦτο δὲ εἶναι ὁ νέος λόγος, τὸ γέννημα τοῦ σπέρματος, ὁ ἀντίλογος τοῦ ἀκούοντος. Λόγος καὶ ἀντίλογος συνθέτουν τὸν ζωντανὸν διὰ τῆς φωνῆς διάλογον καὶ δεσμὸν τῶν δύο ψυχῶν, τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «σύ», πρὸς ἀλλήλας. Ὁ προφορικός αὐτὸς λόγος εἶναι «ἀμείνων» καὶ «δυνατώτερος» τοῦ γραπτοῦ, διότι ἔχει παραστάτην τὸν πατέρα καὶ φορέα του ἄνθρωπον, βοηθὸν πάντοτε παρόντα, ἔτοιμον νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ τέκνον του καὶ νὰ ἀμυνθῇ εἰς τὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἀντιλόγου. Ἐρωτώμενος ἀπαντᾷ, παρέχει διασαφήσεις ἢ ἐξηγήσεις, δύναται νὰ προλάβῃ ἢ ἄρῃ παρανοήσεις τῶν λεγομένων, νὰ ἐκταθῇ ἢ συμπυκνῇ κατὰ βούλησιν. Ὁ προφορικός λόγος πρὸς τοῦτους ἡχέει ἢ σιωπᾷ κατὰ τὰ νήματα τοῦ πατρὸς του, λέγεται ὅπου καὶ ὅταν καὶ ὅπως οὗτος θέλῃσιν. Διὰ δὲ τῆς συνεχοῦς σπερματογονίας, ριζώσεως καὶ φυῆς, συνεχίζεται ἑσσεῖ, μετέχων τῆς ἀθανασίας.

Ἀντιθέτως ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι παιδιά, παίγνιον. Ὁ ἔντεχνος οὗτος καὶ ἐπιτετηδευμένος λόγος ἔχει τὰς ἀδυναμίας καὶ ἐλλείψεις ὅλων τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς μιμητικῆς τέχνης. Ὁμοιάζει λ.χ. ὡς πρὸς τὰς ἐλλείψεις μὲ τὰ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς, τὰ ὅποια φαίνονται ζωντανά, χωρὶς νὰ εἶναι, καθόσον στεροῦνται φωνῆς. Ὅταν ἀπευθύνῃς ἐρώτησιν, εἴτε πρὸς τὰ γραπτὰ κείμενα εἴτε πρὸς τὰ ζωγραφήματα, θέλων νὰ ἀντιληφθῇς τὸ νόημά των, αὐτὰ δὲν ἀπαντοῦν «σεμνῶς πάνυ σιγᾷ», σημαίνοντα ἓν καὶ μόνον, «ταῦτόν αἶε»⁴.

1. Φαίδρ. 278 c.

2. Φαίδρ. 275 d κ.ε.

3. 276 a 5. Ὁ Πλάτων φυσικά ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ἐνταῦθα τὴν ἀπὸ τῆς διαλεκτικῆς παιδείας μάθησιν.

4. Φαίδρ. 275 d. Πρβλ. Πρωτ. 329 a: «ὥσπερ βιβλία οὐδὲν ἔχουσιν οὔτε ἀποκρίνασθαι οὔτε... ἐρῶσθαι». Πρβλ. καὶ Ἐπιστ. Β 314 c καὶ Ζ 343 a, ἔνθα λέγεται, ὅτι ἡ γλῶσσα κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀσθενὴς νὰ ἐκφράσῃ τὸ ὄν: «τὸ τῶν λόγων ἀσθενές». Ἀλλὰ τὸ μειονέκτημα τοῦτο τοῦ λόγου ἐπιτείνεται, ὅταν τὰ «μενομήνη» τεθοῦν εἰς τὸν «ἀμετακίνητον» γραπτὸν λόγον. Πρβλ. καὶ Ἐπιστ. Ζ 341 c.

Τὰ κείμενα καὶ τὰ βιβλία, μόλις εὐρεθοῦν μακρὰν τοῦ ποιητοῦ πατρός των, κυλίσονται τῇδε ἀκείσει, πολλάκις εἰς χεῖρας ἀξίων, ἀλλὰ καὶ οὐχὶ σπανίως εἰς χεῖρας ἀδιαφόρων, ἀπαιδέυτων¹ καὶ ἀναξίων. Κατὰ χριστιανικὴν ἔκφρασιν τοῦ πράγματος, συχνὰ «δίδονται τὰ ἅγια τοῖς κυσίν». Ὑπόκεινται δὲ εἰς παρανόησιν καὶ κακομεταχειρίσιν τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ἀμνηθοῦν, ἀπόντος τοῦ πατρός των καὶ βοηθοῦ. Διότι εἶναι ἀσθενῆ ὁμοιώματα, μιμήματα καὶ εἰκόνες τοῦ ἀληθοῦς λόγου, εἰδῶλα καὶ «μῦθος»², παραβαλλόμενα πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῆς ψυχῆς. Διὰ τὸν γράφοντα, τὰ γεννήματα τοῦ καλάμου του εἶναι «ὑπομνήματα»³ ἢ «φάρμακα ὑπομνήσεως»⁴, βοηθήματα τῆς ἀσθενοῦς μνήμης, ἰδίως κατὰ τὸ γῆρας. Διὰ δὲ τοὺς ἄλλους, πρὸς οὓς ὁ γράφων ἀπευθύνεται, ὁ γραπτὸς λόγος του εἶναι μὲν καὶ αὐτὸς εἰδὸς τι σποράς, ἀλλ' ὅποια ἡ ἀντίθεσις τοῦ σπείρειν τούτου πρὸς τὴν φυτείαν γονίμων σπερμάτων διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου εἰς ἀνθρωπίνης ψυχᾶς! Ἡ τοῦ προφορικοῦ λόγου σπορὰ εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὴν σοβαράν, συστηματικὴν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικῶν γνώσεων γινομένην καλλιέργειαν δημοτικῶν καὶ τὰς ἄλλας συναφεῖς βραδυποροῦσας γεωργίας, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδουν καρπὸν ὀκτὼ μῆνας μετὰ τὴν σποράν. Ἀντιθέτως ἡ σπορὰ διὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου θὰ ἡδύνατο νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ πρόχειρον, «παιδιὰς καὶ ἑορτῆς χάριν»⁵ φύτευμα βοτανῶν εἰς δοχεῖα καὶ χύτρας (γάζτρας), αἱ ὁποῖαι εὐπαθεῖς καὶ τρυφεραὶ φύονται καὶ ἀναπτύσσονται γοργῶς, εἰς ἡμέρας ὀκτὼ. Ἡ σπορὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου εἶναι ὅ,τι ἡ θερινὴ ἐφήμερος καλλιέργεια εἰς «Ἀδωνίδος κήπους»⁶ κατὰ τὰς συναφεῖς ἑορτάς.

Παρά ταῦτα τὸ συγγράφειν εἶναι ἓν πανεύμορφον παίγνιον λόγων, ὅταν δύναται τις νὰ «μυθολογῇ»⁷ περὶ δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν, σωφρόνως καὶ εὐπρεπῶς⁸ παίζων. Ἡ παιδιὰ αὕτη τοῦ γραπτοῦ λόγου, διακρινομένη διὰ τῆς ποιότητος καὶ τοῦ κάλλους της ἀπὸ τὰς ἄλλας «φάυλας», ἀπλῶς ἡδονικὰς παιδιὰς τοῦ ὕλικου καθημερινοῦ βίου, εἶναι ἡ ἀδελφὴ τῆς σπουδῆς «παγκάλῃ παιδιὰ»⁹. Οὕτως ὁ Πλάτων, υἱοθετῶν τὸν ἀπὸ τῶν Σοφιστῶν¹⁰ προερχόμενον χαρακτηρισμὸν τῶν συγγραμμάτων ὡς παιγνίων,

1. Ἐπιστ. Β 314 α : «ἐνλαβοῦ μέντοι μήποτε ἐκπέσῃ ταῦτα εἰς ἀνθρώπους ἀπαιδέυτους».

2. Περὶ. Φαίδρ. 276 e 3 «μυθολογοῦντα».

3. Φαίδρ. 276 d 3.

4. Φαίδρ. 275 α 5.

5. Φαίδρ. 276 b 5.

6. Φαίδρ. 276 b 3.

7. Φαίδρ. 276 e 3. Περὶ. Πολιτικ. 268 d 8 κ.ε.

8. Φαίδρ. 274 b 6 : «τὸ δ' εὐπρεπείας δὴ γραφῆς πέρι καὶ ἀρεπείας, πῇ γιγνόμενον καλῶς ἂν ἔχοι καὶ ὅπῃ ἀρεπῶς».

9. Φαίδρ. 276 e 1.

10. Γοργ. Ἐλέν. ἐγκ. 21 (Diels - Kranz, II, 1952). Περὶ. καὶ Συμπ. 197 e.

ἐντάσσει αὐτὸν εἰς τὸ μεταφυσικὸν πλαίσιον τῆς περὶ μιμήσεως καὶ παιδιᾶς θεωρίας του, ἐπεκτείνει δὲ καὶ εἰς τὰ συγγράμματα τῶν πολιτικῶν, ἥτοι τοὺς νόμους¹. Οἷα δὲ σχέσις ὑπάρχει κατὰ τὸν Πλάτωνα μεταξὺ προφορικοῦ καὶ γραπτῷ λόγου, ἡ αὐτὴ ὑπάρχει σχέσις τῆς ἄνευ νόμων ἀρχῆς τοῦ ὄντως βασιλέως ἢ «*βασιλικῷ ἀνδρὸς*» πρὸς τὴν νομοκρατουμένην πολιτικὴν ἀρχήν. Εἰς τὸν «*Πολιτικόν*»² τονίζεται, ὅτι ὁ γραπτὸς νόμος, ὥς τι ἀπλοῦν καὶ ἀπωστεωμένον, δὲν δύναται νὰ ἀνταποκριθῇ τελείως πρὸς τὸ πολυσύνθετον, ἐλαστικὸν καὶ ἀκίνητον τῆς ζωῆς. Καθελώνει κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς Ζ' Ἐπιστολῆς (343 a) τὰ «*κνεοημένα*» τῆς πολιτικῆς σκέψεως καὶ πραγματικότητος εἰς τὸ «*ἀμετακίνητον*» τῆς γραπτῆς διατυπώσεως. Εἰς τὴν πόλιν τῶν θεῶν ἢ τῶν παιδῶν θεῶν, οἷα ἡ τῆς «*Πολιτείας*», οἱ ἐνσαρκούντες τὸν Λόγον φιλόσοφοι ἄρχοντες κυβερνοῦν ἄνευ γραπτῶν νόμων³. Εἰς τὴν δευτέραν ὅμως πόλιν, τὴν πολιτείαν τῶν «*Νόμων*», ἡ σωτηρία, συνοχή καὶ βελτίωσις τῆς πολιτικῆς κοινότητος ἐξασφαλίζεται δι' αὐστηρῶς τηρητέων νόμων⁴.

Πρὸς τὴν παιδιὰν τῆς πολιτικῆς συγγραφῆς τῶν νόμων, τὸ σπουδαῖον τοῦτο πλατωνικὸν ἀντιτέχνημα τῆς λογογραφίας καὶ τῆς ποιήσεως τῶν χρόνων του, ἐστράφη ὁ πρεσβύτερος φιλόσοφος μὲ πάθος αὐτόχρημα καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἀνάλογον πρὸς τὸν μουσικὸν ἔρωτα, ὅστις ἐγέννησε τὰ «*πάγκαλα*» καὶ «*μουσικῇ κεκραμένα*»⁵, παίγνια τῶν γραπτῶν διαλόγων του, παραλλήλως πρὸς τὴν «*ἀσπυδὴν*» τῆς ζωῆς διαλεκτικῆς τῆς Ἀκαδημείας.

Εἰς τὸ παλαιὸν ἐρώτημα, διατί ὁ σωκρατικὸς καταφρονητὴς τοῦ γραπτῷ λόγου Πλάτων δὲν ἐτήρησε τὴν ἰδίαν μὲ τὸν Διδάσκαλόν του ἀποκλειστικὴν ἔμμονήν εἰς τὸν προφορικὸν λόγον, ἀλλὰ προσετίμησε νὰ γράψῃ καὶ μάλιστα τόσον πολλά, εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ἴσως παρέχει ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν ἡ προηγηθεῖσα σκιαγραφία τοῦ ἔργου τῆς «*ἐπανορθώσεως*», μὲ τὸ ὁποῖον ἡ παιδιὰ ἀνανεώνει καὶ διακοσμεῖ τὴν «*ἀσπυδὴν*» τῆς παιδείας.

1. Ἐν Φαῖδρ. 258 b - c, 277 d, 278 c, Συμπ. 209 c κ.έ., Ἐπιστ. Β 311 a, Ζ 344 c κ.έ. παραλληλία λογογραφίας, ποιήσεως καὶ νομοθεσίας. Κατὰ τοὺς «*Νόμους*» ὅμως (Θ 858 e) ἐξ ὧν τῶν «*γραμμάτων*», ἥτοι τῶν γραπτῶν μνημείων, «*τὰ περὶ τοὺς νόμους γεγραμμένα*» φαίνονται «*μακροῦ κάλλιστά τε καὶ ἄριστα*».

2. Πολιτ. 293 a κ.έ. Βλ. καὶ τὸ ἡμέτερον ἄρθρον «*Πλάτωνος Πολιτικός ἐν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ τοῦ «Ἡλίου»*».

3. Περβλ. Πολιτ. Δ 423 d κ.έ., 425 b 7 κ.έ. : «*νομοθετεῖν δ' αὐτὰ οἷμαι εὐηθες· οὔτε γάρ που γίγνεται οὐτ' ἂν μείνειεν λόγῳ τε καὶ γράμμασιν νομοθετηθέντα*», Νόμ. Ζ 788 a 4.

4. Ὁ διάλογος «*Πολιτικός*» ὑποσημαίνει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἄνευ νόμων κράτους τῆς «*Πολιτείας*» πρὸς τὸ νομοθετικῶς συντεταγμένον κράτος τῶν «*Νόμων*». Χαρακτηριστικὰ τῆς μεταξὺ γραπτῷ καὶ ἀγράφου νόμου κινήσεως καὶ μετεωρίας βλ. ἐν Πολιτ. 295 e, 298 d, 299 d.

5. Πολιτ. Γ 403 a, Η 549 b.

Κατ' οὐσίαν ὁ πνευματικὸς βίος τοῦ Πλάτωνος δὲν ἦτο ἄλλο τι, εἰμὴ κίνησις συνεχῆς σκέψεως καὶ λόγου, σοφίας καὶ ἔρωτος, ἀπεργαζομένη τὴν θαυμασίαν ἐνότητα παιζούσης σπουδῆς καὶ σωφρονούσης παιδείας!

ε) *Ἡ πλατωνικὴ ποίησις τοῦ ἀνθρώπου - παιγνίου.*

Ὁ «ἄξιος μακαρίου σπουδῆς» Θεός.

Τί ἐκ τῶν δύο εἶναι ὁ ἄνθρωπος; Δημιούργημα θεῖον χάριν παιδείας ἢ γέννημα σπουδῆς τῶν Ἀθανάτων; Παίγνιον ἢ πλάσμα σπουδαῖον; Τοῦτο μᾶς εἶναι ἄγνωστον, λέγει ὁ Πλάτων εἰς τὴν ἀρχὴν¹ τῶν «Νόμων» του. Ἀντὶ ὅμως νὰ προχωρήσῃ ἐνταῦθα εἰς «λόγον» περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, προτιμᾷ τὸν «μῦθον» καὶ τὴν παιδιὰν τῆς εἰκόνος:

Εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ζωῆς, ἔνθα κατὰ τὸν «Φίληβον»² παίζεται ἡ ἀνθρωπίνη τραγωδία καὶ κωμωδία, ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται ὡς νευρόσπαστος πλαγγών. Τοῦτο τὸ παίγνιον, ἡ πλαγγὼν «ἄνθρωπος», κινεῖται εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ βίου ἄλλοτε ἄλλως, «ἐπ' ἐναντίας πράξεις, οὗ δὴ διωρισμένη ἀρετὴ καὶ κακία κεῖται»³, ὑπὸ δυνάμεων ἀντιθέτου φορᾶς. Τὴν κίνησιν ρυθμίζουν κινήτρια νεῦρα - σύρματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν εἶναι σιδηρὰ καὶ σκληρά, ἄλλα δὲ χρυσᾶ⁴ καὶ μαλακά. Τὰ πρῶτα ἀσκοῦν τὴν βιαίαν ἔλξιν τῶν παθῶν, ὁρμῶν καὶ ἐνστίκτων, τὰ δεύτερα ἀνθέλκουν ἡρέμα κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λογισμοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔλξις τῆς πλαγγόνος «ἄνθρωπος» ὑπὸ τῶν χρυσῶν νεύρων τοῦ ὀρθοῦ λόγου δὲν εἶναι βιαία, ἀλλὰ πραεῖα, πρέπει αὕτη νὰ βοηθῆται, ἵνα ἡ χρυσοῦς «ὀλκὴ» καὶ «ἀγωγή» ὑπερισχύῃ τῆς σιδηρᾶς, ὁ Λόγος νικᾷ τὰ πάθη, ἡ «δίκη» τὴν βίαν. Ὅ,τι εἶναι διὰ τὸν καθ' ἑκάστον ἄνθρωπον ὁ λογισμὸς, εἶναι διὰ τὴν πολιτικὴν κοινότητα ὁ νόμος. Ὁ νόμος ἀσχεῖ τὴν χρυσοῦν καὶ ἱερὰν ὀλκὴν καὶ ἀγωγήν τῶν πολιτῶν διὰ τοῦ Λόγου, τοῦ νοῦ τῆς πολιτείας, τοῦ μετέχοντος τοῦ Θεοῦ Λόγου, ὡς ἐκ τῆς θείας προελεύσεως καὶ ἀρχῆς τῶν νόμων⁵.

Τὰ χρυσᾶ ὅμως νεῦρα τοῦ λογισμοῦ, μαλακὰ ὄντα, χρειάζονται, εἵπομεν, βοήθειαν. Ἴδου τὸ ἔργον τῆς παιδείας καὶ τῆς παιδευούσης παιδείας⁶:

1. Νόμ. Α 644 d 7 κ.έ.

2. Φιλῆβ. 50 b.

3. Νόμ. Α 644 e 3 κ.έ. Πρβλ. καὶ Πολιτ. Ι 604 a 10 κ.έ.

4. Πρβλ. Ἡσιόδ. Ἔργ. 109 κ.έ. Πλάτ. Πολιτ. Γ 415 a κ.έ. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἰδιοφυΐα τῶν νέων καὶ ἐπιλογὴ ἡγετῶν. (Ἄρθρον ἐν τῷ περιοδ. «Ἡλό», τόμ. 22 (1953), ἀρ. φ. 438).

5. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἡ προέλευσις τῶν νόμων κατὰ Πλάτωνα (περιοδ. «Ἀκτίνες» 1954, ἀρ. φ. 47).

6. Νόμ. Α 645 b κ.έ.

Νὰ ὑποβοηθῇ τὴν ἔλξιν τοῦ Λόγου, νὰ ἐθίξῃ καὶ παιδεύῃ εἰς αὐτοκυριαρχίαν τοὺς πολίτας καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ νοῦ καὶ τοῦ νόμου¹.

Τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς παιγνίου καὶ τὴν ἀντιβολὴν του πρὸς τὸν Θεὸν συμπληρώνουν τὸ Δ' καὶ Ζ' βιβλίον τῶν «Νόμων». Ἐν Δ 716 c εἰς τὴν σοφιστικὴν ἐκδοχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὁ Πλάτων ἀντιτάσσει εὐθέως τὴν ἰδικήν του, καθ' ἣν ὅχι ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ Θεὸς εἶναι «πάντων χρημάτων μέτρον». Καὶ εἰς τὸ Ζ' βιβλίον (803 c κ.έ.) ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα εἰκὼν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ὡς θεατρικῆς σκηνῆς, μὲ πρωταγωνιστὴν τὸ νευρόσπαστον ὁμοίωμα τοῦ ἀνθρώπου-παιγνίου, συμπληροῦται διὰ τῆς ἐξῆς διευκρινίσεως : «φημί... φύσει εἶναι Θεὸν μὲν πάσης μακαρίου σπουδῆς ἄξιον, ἄνθρωπον δέ, ὅπερ εἵπομεν ἔμπροσθεν, Θεοῦ τι παίγνιον εἶναι μεμνηχαρμένον».

Τὰ ἀνθρώπινα πράγματα δὲν εἶναι ἄξια σπουδῆς². Παρὰ ταῦτα ὅμως, ἂν θεωρηθῇ ἀναγκαῖα μία σοβαρὰ καὶ προσήκουσα ἐξέτασις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς του, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Θεόν, αὕτη θὰ ἀποδείξῃ, ὅτι μόνον ὁ Θεὸς εἶναι φύσει ἄξιος πάσης μακαρίου σπουδῆς. Διὰ τοῦτο τὸ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει θεῖον εἶναι τὸ «βέλτιστον»³ αὐτῆς, σπουδῆς δὲ ἄξιον ἐν τῇ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου ἡ λατρεία καὶ θεραπεία τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν θυσιῶν, τῶν ὕμνων⁴, τῆς χορείας καὶ τῶν ἑορταστικῶν ἐν γένει παιδιῶν. Ἡ κατ' ἐξοχὴν ἄρα «σπουδὴ» τοῦ βίου εἶναι αἱ «παιδιαί», αἵτινες εἶναι ἔργα εἰρήνης καὶ ὅχι πολέμου. Οὕτως ἡ παράλληλος θεώρησις τῶν ἐννοιολογικῶν ζευγῶν : «Θεὸς-ἄνθρωπος» καὶ «σπουδὴ-παιδιά» ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν τρίτην ἐννοιολογικὴν δυάδα «εἰρήνη-πόλεμος», ἀφ' ἧς ἀφωρμήθη ἡ περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας καὶ τῆς νομοθεσίας ζήτησις τοῦ Α' βιβλίου τῶν «Νόμων».

* *

Τὸ νόημα τῆς παραλλήλου καὶ συγκριτικῆς θεωρήσεως τῶν εἰρημένων τριῶν ζευγῶν ἐννοιῶν δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς τὴν ἐξῆς κεφαλαιώδη ἀπό-

1. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ νόμου ἀσχεῖται οὐ μόνον διὰ τῆς πειθοῦς, τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκουν ἰδίως τὰ διεξοδικὰ γενικά καὶ εἰδικὰ προοίμια τῆς νομοθεσίας τῶν «Νόμων», ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς βίας. Πρβλ. Νόμ. Β 660 a 5 καὶ Δ 718 b 2.

2. Νόμ. Ζ 803 b 3 κ.έ. Πρβλ. Πολιτ. Ι 604 b 12 : «οὕτε τι τῶν ἀνθρωπίνων ἄξιον ὄν μεγάλης σπουδῆς». Πρβλ. Φιλ. 62 c : «εἴπερ γε ἡμῶν ὁ βίος ἔσται καὶ ὁπωσοῦν ποτε βίος», Εὐριπ. Ἀлк. 802 καὶ ἀπ. 638, Ἀριστοφ. Βατρ. 1477, 1082.

3. Νόμ. Ζ 803 c 6.

4. Πρβλ. Φαῖδρ. 265 c 1 : «μυθικόν τινα ὕμνον προσηπείσαμεν», c 8, Ἐπιν. 980 a 9 : «παιδιὰ καλῇ χρωμένῳ καὶ τιμῶντι θεοὺς, ὕμνοις τε καὶ εὐδαιμονίᾳ γεραίροντι διάγειν τὸν αὐτοῦ βίον». Πρβλ. καὶ ἐν Νόμ. Ζ 796 e - 803 a τὰς θεωρητικὰς συζητήσεις περὶ μουσικῆς, ἐν αἷς ἐξαίρεται ὁ βαθύτατα θερησκευτικὸς χαρακτὴρ τῶν παιδιῶν.

δοσιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας τῆς παιδείας, ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν κατακλείδα τῆς ὅλης μελέτης ἡμῶν :

Οἱ ἄνθρωποι συνήθως νομίζουν σπουδαῖόν τι τὸν πόλεμον ¹. Οὗτος ὅμως ἀπεδείχθη ἀναγκαῖον κακὸν ² καὶ νῦν ἀποδεικνύεται κακὸν δεινότερον, ὡς ὦν φύσει ἀλλότριος ³ πρὸς τὰς παιδείας καὶ τὴν παιδείαν, τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης καὶ ἐν ταύτῃ σπουδαιότατα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Τοῦ βίου τούτου τῆς εἰρήνης ἡ «δρθότης» συνοψίζεται εἰς τὴν ἐξῆς παρακείμενισιν τοῦ Πλάτωνος :

*«παίζοντά ἐστιν διαβιωτέον τινὰς δὴ παι-
διάς, θύοντα καὶ ἄδοντα καὶ ὀρχούμενον,
ὥστε τοὺς μὲν θεοὺς ἴλεως αὐτῷ παρα-
σκευάζειν δυνατόν εἶναι, τοὺς δ' ἐχθροὺς
ἀμύνεσθαι καὶ νικᾶν μαχόμενον» ⁴.*

Αἱ «ἐσπουδασμέναι» ⁵ καὶ παιδεύουσαι παιδίαὶ προάγουσιν τὴν ἀρετὴν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἀποκορυφοῦνται δὲ ἐν τῇ θεραπείᾳ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἣν ὡσαύτως κατατείνει καὶ καταλήγει καὶ τῆς παιδείας τὸ ἔργον :

«μέχρι περ ἂν πρὸς τὸν Θεὸν ἀφίκηται» ⁶.

Παιδιά καὶ παιδεία συναντῶνται κατὰ τὴν πλατωνικὴν αὐτὴν ὀπτασίαν παρὰ τὸν θρόνον τοῦ ἀξίου πάσης μακαρίου σπουδῆς Θεοῦ !

K. I. BOURVERIS

1. Νόμ. Ζ 803 d 4.

2. Νόμ. Α 628 c 9 κ.ε.

3. Νόμ. Ζ 803 d 5 κ.ε.

4. Νόμ. Ζ 803 e.

5. Νόμ. Β 659 e 3 : «ῥδαί», «ἐπωδαί», «παιδίαὶ ἐσπουδασμέναι».

6. Νόμ. Α 643 a 7. Διὰ τὴν προσέγγισιν πρὸς τὸν Θεὸν ἀπαιτεῖται προηγουμένως νὰ ἀφήσῃ τις τὰ ἔργα τῆς ἀνθρωπίνης σπουδῆς καὶ ἀσχολίας· πρβλ. Φαῖδρ. 249 c-d : «ἐξιστάμενος δὲ τῶν ἀνθρωπίνων σπουδασμάτων καὶ πρὸς τῷ θεῷ γιγνόμενος», Θεαιτ. 176 b : «διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθὺνδε ἐκεῖτος φεύγειν... φυγὴ δὲ ὁμοίως Θεῷ», Πολιτ. Ι 613 b, Νόμ. Ζ 792 d.

INHALTSANGABE

Thema der Arbeit «Παιδιὰ καὶ Παιδεία» von Prof. K. J. Vourveris ist die *παιδιὰ* in ihrem Verhältnis zur *παιδεία*, wie es Sokrates erlebt hat und Platon und Aristoteles als kulturphilosophisches Problem in ihren Schriften gestellt und behandelt haben. Anders ausgedrückt: der Beitrag des Spieles und des spielerischen Elementes des Lebens zur *Paideia*, d.h. zur Kultur als Formung des Menschen zum Menschen.

In der Einleitung (S. 469–472) wird Sokrates ludens als historische Gestalt skizziert, die in sich beides, *παιδιὰ* und *παιδεία*, vereinigt und verkörpert. Die Arbeit gliedert sich in 6 Kapitel mit folgendem Inhalt: Im grundlegenden ersten Kapitel (S. 473–482) wird das Wesen der *παιδιὰ* nach Platon und Aristoteles (mit Betonung der Momente, wo Aristoteles von Platon abweicht) untersucht. *Παιδιὰ* ist eine *ἡδεῖα ἐνέργεια*, an und für sich *αἰρετή*, die sich durch freie Bewegung des Körpers und der Stimme äussert; sie ist keine «Aufgabe», und findet während einer Unterbrechung der gewöhnlichen Tätigkeit des Berufs (*ἀσχολία*) statt; sie stellt sich keinen nützlichen Zweck, wird aber immer von einem Lustgefühl, von Reiz und *χάρις* begleitet; sie ist stets mit einer *αὐτάρετης καὶ ἀβλαβῆς ἡδονῇ* verbunden. Inhalt des zweiten Kapitels (S. 482–486) ist der psychologische Ursprung (*ἀρχὴ*) des Spieles, sowie der kindliche und erzieherisch-humanistische Charakter der *παιδιὰ* und der *παιδεία* nach Platons «Gesetzen» und Aristoteles' «Politik» und «Nikom. Ethik». Die ursprüngliche Spielform ist die kindliche; und gerade in ihr meldet sich die innere Verwandtschaft des Spiels mit der Menschenformung, die in der gemeinsamen etymologischen Abstammung der Worte *παιδιὰ* und *παιδεία* von *παῖς* zum Vorschein kommt. Dies drückt aus und bedeutet das gemeinsame Wurzeln der *παιδιὰ* und der *παιδεία* in dem vor- und a-logischen, instinkt- und triebhaften, sentimental Boden des kindlich-menschlichen Lebens. Im dritten Kapitel (S. 486–488) werden Platons Ansichten über die *παιδεύουσα παιδιὰ* im Rahmen der platonischen Weltanschauung, besonders nach dem «Staat», geschildert. Gegenstand des vierten Kapitels (S. 488–493) ist das Spiel, als pädagogisches Mittel im engeren Sinne, und das didaktische Prinzip: «spielend und mit Lust lernen» bei Platon. Es folgt im fünften Kapitel (S. 493–504) die Behandlung der *παιδιὰ* als Lebensinhalt ausserhalb der Jugendzeit, auf Grund einer einge-

henden Interpretation des Textes und einer speziellen begrifflichen und sprachlichen Untersuchung (mit Anregungen zur Erweiterung der Untersuchung). Teilabschnitte dieses Kapitels : I. Der Begriff der *μεσότης* der Lust im Spiel bei Aristoteles (S. 494 – 495). II. Einfache Spielformen (S. 495 – 498) : a) das bloße Spielen, b) das Spielen in der Rede (*ἐν λόγοις παίζειν*). III. Der herkömmliche Gegensatz : Spiel-Ernst, Lachen-Ernstsein (S. 498 – 504) : a) bei Platon, b) bei Aristoteles. Das letzte *s e c h s t e* Kapitel (S. 504 – 524) stellt die höheren Spielformen dar und versucht, die platonische Philosophie und Dichtung der *παιδιά* zu schildern. Einleitend wird herausgestellt, dass bei Platon alle drei Formen des Verhältnisses Spiel-Ernst vorkommen : a) Die Form des Gegensatzes, die im vorigen Abschnitt behandelt worden ist. b) Die Form des Wechsels «entweder-oder» : «*εἴτε παίζοντα εἴτε σπουδάζοντα ἐννοεῖν δὴ τὰ τοιαῦτα*» (Gesetze A 636 c, vgl. 644 d). c) Die Form des Hand-in-Hand-Gehens von Spiel und Ernst, von *παιδιά* und *σπουδή*. Aristoteles' Ansicht über das Verhältnis Ernst-Spiel deckt sich mit der ersten Auffassung, der des Gegensatzes des Spiels zum Ernst. Nun die Formen der *παιδεύουσα* und *σώφρων παιδία* nach Platon : a) *Παιδία* und *παιδεία* im Musischen. *Χορεία*. Symposien. Weingenuss und Trinkgemeinschaft. (S. 507 – 511). b) Die *παιδεύουσα παιδία* der «Gesetze» als mimetisches Spiel (S. 511 – 515). c) *Ἑορταστικαὶ μάχαι* und Scheinkämpfe, religiöse Spiele und agonale Wettkämpfe. Festliche Kultur. Die *παιδιά* als *ἐπανόρθωσις* (Wiederherstellung) der *παιδεία* und Mittel zur Verschönerung und Erneuerung der Kultur (S. 516 – 518). d) Die *παγκάλῃ παιδία* der schriftlichen Rede (im Dialog «Phaedros»). Die Schriften. Schriftliche Gesetzgebung (S. 518 – 522). e) Das menschliche Leben als Spiel. Mensch als Spielzeug Gottes. Der Ernst Gottes ! Die höchste Form des Spiels, sowie die höchste Form der *Paideia*, die nur im Friedenszustand möglich sind, begegnen sich nach dem platonischen Spielmythos am Fusse des göttlichen *Thronos* (S. 522 – 524).